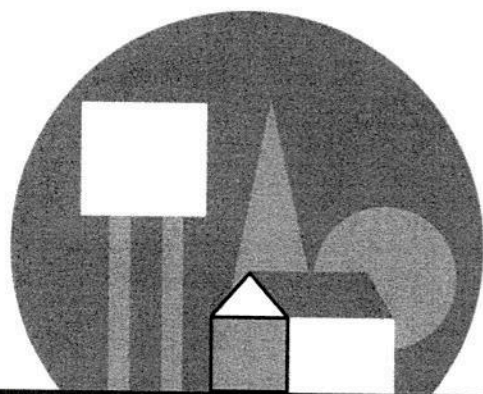

המכון לחקר הקיבוץ והרעיון השיתופי
אוניברסיטת חיפה

מהפכה מעמדית בחברה שוויונית שינוי וריבוד בקיבוץ

אברהם פוין

חיפה, פברואר 2010

חוברת 195

מהפכה מעמדית בחברה שוויונית

שינוי וריבוד בקיבוץ

אברהם פווין

2010

מבוא – תמונת מצב

זה למעלה משני עשורים נמצאת התנועה הקיבוצית, וכל ישוב בתוכה, בסערת שינויים. צעדי הממשלה בשנת 1985 שנועדו לרסן את האינפלציה הדוהרת גרמו למשבר חריף במגזר היצרני ולהתמוטטות חלק גדול ממנו. ברור היה לכל שהתנועה והקיבוצים שרויים במשבר קשה ולא היה ספק בצורך לערוך שינויים כדי להתגבר עליו. הויכוחים נסבו על מהות המשבר, על שורשיו וסיבותיו, ובעיקר, על כיווני הפתרונות הרצויים. חילוקי הדעות על מהות השינוי הנדרש משקפים למעשה מאבק על דמותו של הקיבוץ. במאבק זה, מובילי המחלוקת מנסים ליצור תמונת מציאות התואמת את השקפת העולם והאינטרסים שלהם, תוך כדי הצבעה על הגורמים "האשמים" להיווצרות המצב הקיים ועל "המצילים" הפוטנציאליים (Stone, 1989).

שינויים אינם תופעה חדשה בקיבוץ. במשך השנים הקיבוץ עבר: מחבורה קטנה ומלוכדת של צעירים לאוכלוסייה רב-דורית בת מאות נפשות; ממשק מבוסס על פלחה לחקלאות מודרנית ותעשייה; מהחלטות ספונטאניות בהשתתפות כל החברים למבנה ארגוני מדורג ומסועף; ממשפחה הנחבאת אל הכלים למשפחה רבת תפקודים המשמשת כיחידה מרכזית בחיי הקיבוץ וכו'. למעשה הקיבוץ החל להשתנות מיד עם הקמתו. כל בעיה שהיה צריך לפתור היוותה נקודת הכרעה ולעתים נקודת מפנה לגבי אופיו ומהותו. חלק משינויי העבר - כמו המעבר ללינה משפחתית - התקבלו אחרי שנים של דיונים סוערים. שינויים אחרים נתקבלו תחת לחץ של חריגות (כמו קומקום חשמלי בחדר המשפחה ומאוחר יותר טלוויזיה וכד'), ולמעשה אישרו בדיעבד התנהגויות אשר עד להחלטה נחשבו לסטיות מן הנורמה המקובלת. חלק לא מבוטל מן ההחלטות ששינו את אפיו של הקיבוץ, בעיקר אלה הקשורות במערכת הכלכלית-משקית, נתקבלו בתחושה שהנושא אינו נוגע למהות הקיבוץ. בניגוד לשינויי העבר, ש"התרחשו" או התפתחו באופן בלתי מאורגן וללא מטרות כוללניות מצד הפרטים המעורבים, השינוי הנוכחי מבטא מאמץ מכוון ובעל מטרה – אם כי לא בהכרח על בסיס תכנית מוגדרת ומגובשת – כדי ליצור תמורות משמעותיות במבנה ובתהליכים של המערכת החברתית. מובן מאליו שבמאבק על שינויים מעורבים אנשים בעלי השקפות ואינטרסים שונים ואליטות שונות באות לידי ביטוי. במקרים אחרים הוא משקף מאבק בין ההנהגה לבין "הציבור". במאבק זה משמש המשבר, לפעמים,

מכשיר לקידום שינויים: "על מנת לייצר את הלחץ הפסיכולוגי שידחוף את החברים לשינוי אימצו מובילי התהליך את המלצתם של כלכלנים מהתק"ם וייצרו לחץ כלכלי מלאכותי. 'עשינו תוכנית קיצוצים מאוד רצינית של כ-25 אחוז', מספרת נינה" (יעל גבירץ, מוסף לשבת, ידיעות אחרונות, 23/2/2007). על מידת ההצלחה של ההנהגות התומכות בשינוי ניתן ללמוד מכך שאף על פי שהחברים ציינו טעויות עסקיות והשקעות מוגזמות ולא יעילות בין הגורמים העיקריים למשבר (פוין, 1998) ורק 20% מהנחקרים תמכו בשינוי משמעותי בעקרונות הקיבוץ (פוין, 2000), ב-2005 59% מהקיבוצים התנהלו כבר לפי המודל הדיפרנציאלי (גץ, 2007).

השינויים הראשונים שבוצעו בקיבוצים, בגל הנוכחי, התכוונו להתמודד עם המצוקות שגרם המשבר הכלכלי ובו בזמן לשחרר, במידת מה, את החברים מהתלות במוסדות הקיבוץ. בהמשך בוצעו שינויים רבים במערכת הניהולית של הקיבוץ, שהפכה ליותר ריכוזית ועצמאית מהפיקוח הציבורי. בשנים האחרונות מספר הולך וגדל של קיבוצים עוזבים את עקרון השוויון ונוטשים את השיטות המסורתיות של סיפוק צרכי החברים ובני משפחתם. השיטות מגוונות, אך באפן כללי אפשר להבחין בשני מודלים של שינוי: (1) "תקציב משולב", הכולל: (א) מרכיב שוויוני, תוך התייחסות למצב המשפחתי; (ב) מרכיב הנובע מהמשכורת שהחבר מביא מעבודתו; (ג) מרכיב של ותק, הנותן ביטוי לחלקו של החבר ברכוש המשותף, קרי להכנסות שהחבר יצר בעבודתו (השוויונית) בעבר. מודל זה יוצר פערים מתונים בין החברים. (2) "תקציב דיפרנציאלי" לחברים על-פי עבודתם ותפקידם או הכנסות שהם מביאים לקיבוץ, כמו בשוק הכללי. מודל זה מאפשר היווצרות פערים כלכליים גדולים בין קבוצה של מנהלים ובעלי מקצוע נדרש, לבין רוב החברים. נפגעים במיוחד הגמלאים והעוסקים בעבודות פשוטות. שיטה זו מלווה במערכת סעד המכונה "רשת בטחון" להבטחת קיום מינימלי.

ריבוד מול שוויון מובנה

המציאות הקיבוצית מקשה על מי שבא לבדוק ולהעריך אם אכן קיימת בקיבוץ הבחנה ריבודית בין חבריו ומהי עוצמתה. הכלים המקובלים למדידת הריבוד אינם מתאימים במקרה של הקיבוץ, או שיישומם לקיבוץ בעייתי. אפשר להגדיר ריבוד כמערכת מובנית (structured) של אי-שוויונות בטובין הממשיים והסמליים של חברה מסוימת. המושג

"מובנה" מצביע על סדר בין המרכיבים. אי השוויון אינו מקרי אלא מבטא דפוס מסוים, מתמיד ויציב יחסית, הנשען על מערכת של ערכים ונורמות המצדיקות אותו ונותנות לגיטימציה לסדר הקיים. הדפוסים, מידת יציבותם ומיסודם שונים מחברה לחברה (Heller, 1969, 4). צורת החיים הקיבוצית, המבוססת על שיתוף וערכים שוויוניים (עדיין בחלק לא מבוטל מן הקיבוצים), כוללת בתוכה מנגנונים ארגוניים וחברתיים אחרים המיועדים לשמור על שוויון, בעיקר בתחום החומרי. בין המנגנונים המונעים את התגבשותן של קבוצות מעמדיות מובחנות אפשר למנות: צריכה משותפת (לדוגמא: חדר האכילה) וסיפוק צרכים באחריות ציבורית (לדוגמא, חינוך); פיזור הסמכות ורוטציה בתפקידים ניהוליים; תקנות שונות המגבילות את היכולת לנצל למטרות אישיות אמצעים הניתנים לביצוע התפקיד (רכב, למשל); חלוקה בעין של מוצרי צריכה כדי למנוע הצבר רכוש והמרתו למשאבים בעלי עוצמה ריבודית; מניעת שיעתוק סטטוס באמצעות רכישת השכלה במימון הקהילה, מערכת נורמות וערכים שוויוניים וכו'. ייחודה של המערכת החברתית של הקיבוץ הוא בכך שבה השוויון הוא הממוסד ולא הפערים החברתיים. הפערים הקיימים בקיבוץ אינם סדירים, אינם עקביים, אינם יציבים ואינם מועברים מדור לדור. משום כך ניטען כי קיים בקיבוץ שוויון מבני (Rosner & Shur, 1984). השיטה הקיבוצית (הייתה) מאופיינת בהיעדר המוחלט כמעט של תגמולים חומריים דיפרנציאליים וחלוקת הנאות בלתי אמצעית, ללא קשר עם מיקומו של הפרט בעבודה או בתפקידים. לפיכך טען יוסף שפר שבדיבור על ריבוד בקיבוץ יש כמעט סתירה בין המושגים (שפר, 1977).

בדיון הציבורי משווים את הקיבוץ המשתנה לקיבוץ "הקלאסי", או "המסורתי", השוויוני. אך יש לזכור ש"הקיבוץ" אשר אליו מתייחסים השינויים הוא הקיבוץ של שנות השמונים. קיבוץ זה אינו דומה לקיבוצים של תחילת המאה הקודמת ואף לא לקיבוצים כפי שהיו בעת הקמת המדינה, ובוודאי לא לדימוי הקיבוץ בראשיתו, שאולי לא התקיים בדיוק כך והוא רק אידיאליזציה של העבר. למרות האידיאולוגיה וההסדרים השוויוניים של הקיבוץ, נוצרו פערים בין החברים אשר הלכו וגדלו במהלך השנים. כך שבפרוץ המשבר הקיבוץ כבר היה "מרובד". הערכה הקולקטיבית קבעה את מיקומם של הפרטים במערכת, ומרבית חבריה היו מודעים למיקומם במידרג. כבר בשנות ה-50 נתגלו סימנים להיווצרות

פערים בין החברים. החוקרת האמריקאית אווה רוזנפלד טענה, שעל אף היעדר תגמולים כלכליים דיפרנציאליים, נוצרו בקיבוץ שתי שכבות חברתיות מובחנות. על פי דברי החברים והדימויים בשיחותיהם, מצאה רוזנפלד, בזמנו, שהבדלי הדרגות בין השכבות מושתתים על קריטריונים אובייקטיביים של ותק בקיבוץ ושל עמדות ניהול בעבודה ובאדמיניסטרציה. הרובד העליון מורכב מוותיקים-מנהלים (אם כי הוא כולל גם מספר בעלי תפקידים מרכזיים לא ותיקים שהצליחו להתמזג עם השכבה הוותיקה). אנשי השורה ("עמך" לפי הכינוי שרוזנפלד מצטטת מפי חברי הקיבוץ) מתחלקים לשתי קבוצות: שכבת ביניים של "עובדים אחראיים" (ותיקים וחדשים), ושכבה נמוכה של חסרי מיומנות (המורכבת לרוב מחדשים שעדיין לא מצאו את מקומם במערכת). חברים בעלי סטטוס גבוה ובעלי סטטוס נמוך מתייחסים זה אל זה באופן סטריאוטיפי, וביחסיהם מובעת בבירור מודעותם להיותם טיפוסים חברתיים במעמד שונה (Rosenfeld, 1951).

הטענה של רוזנפלד עוררה מחלוקת מחקרית ארוכת שנים. יונינה טלמון-גרבר מצאה שרמת החיים בקיבוצים הומוגנית ביסודה ושכל ההבדלים ברמת החיים בין חבר לחבר מושתתים על עקרונות שיוכיים, כגון גיל, מין, סטטוס משפחתי ומצב הבריאות. לפיכך ניתן לומר שלא קיימות קבוצות סטטוס מגובשות ויציבות, ובוודאי לא סגורות (טלמון-גרבר, 1970). שפר טוען שאחד התנאים להתפתחות קבוצות ריבודיות מובחנות הוא התכנסות (convergence) של סוגי התגמולים. הוא מגיע למסקנה שחוסר ההתכנסות של התגמולים למיניהם מונע כנראה את היווצרותה של עילית מגובשת המפתחת יחסים ראשוניים ואידיאולוגיה משלה (שפר, 1977). מחקריו של בן-רפאל, על הקיבוץ, מצביעים על התרבות המבוססת על יוקרה חברתית. בהתרבות זו תפקיד התגמולים הכספיים זניח - והיוקרה החברתית היא שמביאה להתגבשות של קבוצות הנהנות באופן בידולי מאפשרויות צריכה שאינן מזומנות לכלל החברים. ניתוח קהילות קיבוציות מראה שלמרות היעדר הצבר של משאבים כלכליים או יסודות בידוליים "אובייקטיביים" אחרים, מתפתחת המערכת הריבודית, מתמסדת, וגוררת שינויים חברתיים (בן-רפאל, 1974). בשל אופייה של חלוקת התגמולים, עולה חשיבותם של הפריטים הלא חשובים לכאורה. הצריכה הקולקטיבית, אשר הונהגה כחלק ממיסוד השוויון החומרי וכדרך לשמור על קיומו הלכה למעשה, יוצרת מצב שונה מהמקובל בחברה הסובבת. הצרכים הבסיסיים (מזון, דיור, חינוך, בריאות)

מסופקים באופן קולקטיבי, ואילו הסכום שבשליטתו האישית של החבר - להבדיל מחלק ההוצאות שהקיבוץ מיעד לצריכה - מיועד בעיקר ל"מותרות". לכן תוספת קטנה יחסית ממקור כלשהו עשויה/עלולה להגדיל משמעותית את המשאבים הפנויים שבידי החבר ולגרום לפערים ברמת הרווחה. סידרי הגודל תלויים בתקופה ובתנאים. כאשר היה רק רדיו אחד בחדר האוכל, מכשיר כזה בחדר הפרטי היווה חריגה ש"איימה על קיומו של הקיבוץ". מאוחר יותר היה זה רכב פרטי, נסיעות לחו"ל או כל פרט שחלוקתו הייתה נדירה או מצומצמת באותו הזמן. הפערים שהתקיימו אז לא היו גדולים, בהשוואה לחברה החוץ קיבוצית, אך די היה בהם כדי להבחין שיש "more equals". אפשר לסכם כי יש הסכמה לגבי קיומם של הבדלים בין החברים בנגישותם לתגמולים. הוויכוח הוא על משמעותם הריבודית בחברה הקיבוצית.

איך נוצרו הפערים?

עומדת בפנינו השאלה, כיצד על אף קיומה של בעלות קומונלית על אמצעי הייצור ועל הנכסים בכלל, רוטציה בתפקידים ניהוליים ומנגנונים רבים המכוונים למנוע פערים בין החברים, התפתח, למעשה, ריבוד בקיבוץ? בחברה הרגילה משפיעים שני סוגי גורמים על סיכוייהם של הפרטים למלא את צורכיהם ולממש את מאווייהם: אלה המעוצבים על-ידי מיקומם במערכת הכלכלית (רכוש, הכנסה, תעסוקה), ואלה הנגזרים מהצרכים הנבדלים של משקי-הבית (מספר הנפשות, בריאות בני המשפחה, וצרכים אחרים של המשפחה ושל הפרט). מכאן ניתן להסיק כי אפשריים שני מסלולים להבנייה הריבודית של חברה: התחום הכלכלי-תעסוקתי ותחום הצרכים של הפרט ומשפחתו. שילוב שני גורמים אלה קובע את מידת הרווחה של המשפחה, המיקום הריבוי העכשווי שלה, המוביליות ויכולתה להעביר את המעמד לדור הבא. ההסדרים הקיבוציים היו מכוונים לבטל או לפחות לצמצם, את הפערים על-ידי ניתוק הקשר בין ייצור לבין רווחה. מקובל להציג את השיטה בהיגד האידיאולוגי: "מכל אחד לפי יכולתו - לכל אחד על פי צרכיו". בקיבוץ מידת הרווחה של החבר ומשפחתו אינה פוחתת עם הגדלת הצרכים (הגדלת המשפחה, בריאות וכד'). עד כמה שהדבר יראה פרדוכסלי, אפשר להגדיר את הגישה כ"פרטיקולריזם אוניברסאלי". כלומר, התייחסות אישית לכלל חברים. בנוסף לניתוק בין כלכלה ורווחה, ננקטו צעדים המכוונים להבטיח את השוויון בין החברים בכל

תחומי החיים. צעדים אלה כוללים הסדרים מיוחדים להקצאת תגמולים מחד, ובעלות משותפת על הנכסים מאידך.

בפועל, הקיבוץ לא סיפק אף פעם את כל הצרכים של חבריו. בשל המגבלות במשאבים, היה הכרחי לרסן את צרכי הפרט ולווסת את אספקם. למעשה, עקב השוני הרב בין האנשים וצורכיהם מצד אחד, ומגבלות המשאבים מן הצד האחר, נראה שמצב של "לכל אחד לפי צרכיו" הוא בלתי ניתן להשגה. אז נוספה פיסקה האומרת: "בהתאם ליכולת הקיבוץ". כדי לאזן בין הצרכים לבין המשאבים הונהגו כמה מנגנוני הקצאה: לאחר שנות המחסור, המזון העיקרי היה בחלוקה חופשית, כלומר, לפי הצורך - לפחות בכמות; טיפולי הבריאות סופקו לפי הצורך (בדרך כלל כפי שהוגדר על ידי המטפלים); מצרכים אחרים חולקו בכמות (או בערך כספי) שווה לכל חבר או משפחה; הצרכים שעלותם גבוהה סופקו לרוב לפי תור והסתמכו על קריטריון של ותק. מלבד מנגנונים אלה, נשאר מקום נרחב לשיקול הדעת של ועדות נבחרות ובעלי תפקידים לגבי בקשות מיוחדות של חברים. מרחב זה של שיקול דעת מאפשר חלוקה דיפרנציאלית של תגמולים, אשר היוותה כאמור את הבסיס לתהליך הווצרות הפערים בקיבוץ. ההיענות לפניות החברים הופכות במשך הזמן לזכויות יתר, אשר סיכומם המצרפי משתקף בפערים בין החברים. בדרך כלל זכויות היתר אינן מוגדרות באופן ברור, אלא ניתנות בהסדרים בלתי פורמליים בין פרט לבעל תפקיד. לפעמים ההטבות ניתנות על ידי ועדה כלשהי (שאמורה לפתור בעיות של חברים) המפרשת תקנון קיים. פירוש התקנון גרם לעתים להרמת גבה, אצל החברים שראו בכך העדפה בלתי מוצדקת. לפעמים, כאשר ההטבות עברו "מסה קריטית" מסוימת, האינטרסים הוגדרו במונחים של "בעיה חברתית", ושינוי תקנוני החיל את היתרונות על כלל הציבור או על שכבה מסוימת ("צעירים", למשל).

אי-שוויון פוליטי כבסיס לריבוד

ההבנייה החברתית של הריבוד נגזרת במידה רבה מאופן הקצאת התגמולים. יש להבחין בין שתי מערכות עיקריות להכוונת הפעילות החברתית, לתאום הייצור ולהקצאת המשאבים: כלכלי ופוליטי (Bradach and Eccles, 1989; Lane, 1986). המערכת הכלכלית מבוססת על חליפין בין פרטים ונדרשת לתפקידו של השוק כמכוון את התנהגותם של הפרטים באמצעות מנגנון המחירים ואילו המערכת הפוליטית מתייחסת

לקבלת החלטות קולקטיביות מחייבות, כביטוי למאבק בין הקבוצות על מדיניות ועל חלוקת המשאבים של הכלל. חשוב לציין שלמנגנון הפוליטי יש גם היכולת לשמר או לשנות את המערכת החברתית שבמסגרתה מתקיימים החליפין וכך להשפיע על תנאי החליפין ומסגרתם (Burns, 1977; Baumgartner et al., 1976), לכן המערכות השלטוניות משמשות כתובת לפעולות מכוונות לשינוי הקצאת המשאבים בחברה.

מחוץ לקיבוץ החלוקה ברורה: הפוליטיקה מתייחסת לבחירת השלטון ופעולותיו ואילו השוק מאפיין את המתרחש ב"חברה האזרחית", בה קיים מרחב גדול של חופש פעולה (שאינו בדיוק שווה לכולם) למשפחה ולפרט. בחברה הכללית מרבית פעולותיו של האדם מתנהלות ב"חברה האזרחית" (בה שולט המנגנון הכלכלי) ורוב החלטותיו הן ענינו הפרטי, מגעיו עם הממסד מועטים והתעניינותו בפוליטיקה מתבטאת לרוב מהכורסה. בקיבוץ אין הפרדה בין "המדינה" (קרי ממסד הקיבוצי) לבין החברה האזרחית (החברים). בשל כוללנותה של המערכת הקיבוצית, תחומים רבים האופייניים בדרך כלל לרשות הפרט, שייכים בקיבוץ לרשות הרבים. מרבית תחומי החיים ממוסדים וחלק גדול וחשוב מחיי הפרט הם עניינה של הזירה הציבורית. עובדה זו הופכת את המערכת הפוליטית למנגנון העיקרי של הקצאת תגמולים ומכאן הצורך בתמיכה ציבורית כמעט לכל עניין. לאור אופן התנהלות זו, אפשר לומר שבקיבוץ הכל פוליטי. במערכת הפוליטית הזו נקבעים ההסדרים המוסדיים המשפיעים על חלוקת התגמולים ונוסף לכך, בעלי התפקידים מהווים למעשה "מחלקים" של תועלות - מהמשאבים המשותפים - לפרטים. הפירוש המעשי הוא גידול המנגנון של מחליטים, מבצעים, ומחלקים עבור (או במקום) החבר ומשפחתו. לעומת מפגשים נדירים של האזרח מחוץ לקיבוץ עם הרשויות, חבר הקיבוץ נמצא יומיום ומספר פעמים ביום, מול "המחליטים" עבורו.

המנגנון העיקרי שיועד לשמור על השוויון הפוליטי בין חברי הקיבוץ, היה אופי הבעלות על הנכסים. על פי ציפיות מייסדי הקיבוץ ומעצבי דמותו - כמו מרבית הוגי הדעות הסוציאליסטים - ביטול הבעלות הפרטית על אמצעי הייצור הייתה אמורה לבטל את החלוקה המעמדית וכך ליצור חברה בלי ניגודי אינטרסים, לא רק בין מעמדות או קבוצות חברתיות אחרות, אלא אפילו בין האינטרס הפרטי לבין האינטרס הציבורי או אינטרס

הכלל. אפשר לומר שהציפיות נתגשמו רק באופן חלקי. להבנת ההשפעה של סוג הבעלות על תהליך הריבוד עלינו להבחין בין בעלות (ownership) כמושג חוקי, לבין הזכויות המוכרות על ידי החברה, לגבי האובייקט של בעלות זו (property rights). ניתן לחלק את הזכויות על הנכסים לשלוש קבוצות עיקריות: (1) זכות להשתמש בנכס; (2) זכות ליהנות מפירות הנכס או הרווחים ממנו; (3) זכות לשנות את הנכס או להעביר אותו לאחר (Horvat, 1991; Stryjan, 1989). לדיוגנו חשובה במיוחד ההבחנה בין בעלות (ownership) לבין שליטה (control) (Russell, 1984; Whyte and Blasi, 1982). בשל גמישותה של המערכת הקיבוצית, הנובעת מביטול הבעלות הפרטית על נכסי הקיבוץ וניתוק הקשר בין כלכלה לבין רווחה, נעשתה **השליטה**, הן על ניהול המערכת והן על הקצאת התגמולים, לגורם מרכזי בעיצוב המערכת הריבודית של הקיבוץ. השפעת הפרט על קביעת ההסדרים המוסדיים יכולה להיות משמעותית מאוד לגבי סיכויי בחיים, מרמת החיים עד לאיכות החיים. מכאן שכדי לבחון את התהוות הריבוד בקיבוץ, יש לבדוק את המערכת הפוליטית. השוויון הפוליטי היה מרכזי בהבניית המערכת השוויונית של הקיבוץ.

מדמוקרטיה ישירה לניהול ביורוקרטי

התקופה הראשונה של הקיבוץ אופיינה על-ידי "דמוקרטיה ספונטאנית", מנהיגות כריזמטית ומוסדות ספורדיים לא מגובשים (דרך, 1970). במהלך העשורים הראשונים עוצבו הסדרים מוסדיים שאפיינו, שנים רבות, את המערכת הפוליטית של הקיבוץ. אלה אפשרו את השתתפות החברים בניהול ענייני הקיבוץ על-ידי: (1) קבלת החלטות ישירה על-ידי כלל החברים, בכל הנושאים החשובים, באמצעות האסיפה הכללית; (2) פיזור הסמכות בין מספר רב של נושאי תפקידים וועדות ציבוריות; (3) מניעת צבירת עוצמה בידה של קבוצה קטנה של אנשים, על-ידי תחלופה הסדירה בתפקידים הניהוליים. המסגרת הארגונית של הקיבוץ והרוטציה הנהוגה בו אמורים לספק הזדמנויות רבות למילוי תפקידים. במחקר התברר כי מעל 40% מהחברים מילאו תפקיד כלשהו בתקופה של חמש שנים, אך למעשה רק תפקידים בכירים מקנים השפעה ממשית על הנעשה בקיבוץ. יחד עם זאת, התברר שכשליש מהחברים לא מילאו אף פעם תפקיד ציבורי במשך כל חייהם בקיבוץ (פוין, 2002). בדיקת מסלול התעסוקה של כמאה רכזי משק

וגזברים מ-30 קיבוצים מגלה כי 80% מהם המשיכו בתפקידי ניהול מהשנים 1980-1970, כך שחילופי התפקידים שלהם הם למעשה "רוטציה אופקית" (הלמן, 1985, 1987). כך התרחש בלי משים תהליך של היררכיזציה של החברה הקיבוצית, שכתוצאה ממנו התרכז כוח רב בידי קבוצה מצומצמת של מומחים ובעלי תפקידים מרכזיים. אף כי לא התגבשו למעמדות סגורים ומתמידים, הם הוליכו לשינויים באופייה של האליטה הראשית. האליטה הכלכלית גברה על האליטות החברתיות והחינוכיות (בן-רפאל, 1986; פווין, 1997). אנשי האליטה הם בעלי השכלה כלכלית ו/או מנהלית, ורובם רואים בניהול מקצוע קבוע, כלומר, האליטה הנוכחית היא טכנוקרטית במהותה (טופל, 2005).

ניתוח התפתחותה של המערכת השלטונית של הקיבוץ נעשה לרוב במונחים של מעבר מדמוקרטיה ישירה לדמוקרטיה עקיפה או ייצוגית. ספק אם המשגה זו מספקת כדי להסביר את תחושת החברים שהם חיים במערכת לא דמוקרטית ואף אוליגרכית (פווין, 2002). להבנת המערכת השלטונית של הקיבוץ ומורכבות היחסים בין ממסד לציבור, נראה יעיל יותר להידרש להבחנה בין פוליטיקה לבין ביורוקרטיה. המבנה המוסדי של המדינה כולל שתי אליטות (השולטות, או מסוגלות לקבוע, את הקצאת המשאבים הציבוריים): האליטה הפוליטית (נבחרת ציבור בכירים) והפקידות הבכירה במינהל הממשלתי (Etzioni-Halevy, 1983). בשונה מהמקובל בדיון על דמוקרטיות ליברליות, להלכה (וגם למעשה, בשנים הראשונות), הציבור בקיבוץ משאיר את השלטון לעצמו באמצעות האסיפה הכללית. בעלי התפקידים הנבחרים אמורים לבצע את ההחלטות והמדיניות שנקבעו באסיפה. ניתן לומר שהאסיפה מהווה את בן הזוג השלטוני של המנגנון (התפקידים הנבחרים והלא נבחרים) והיא ממלאת את התפקיד של ה"פוליטיקאים" בתחרות על ההשפעה בקביעת המדיניות (כולל הקצאת משאבים).

בשנים הראשונות פעלו המבצעים לפי ההנחיות הציבוריות והקפידו לקרוא לעצמם "ממלאי" תפקיד ולא "בעלי" תפקיד". אך זה שנים שהאסיפה הכללית, המוסד המרכזי של הדמוקרטיה הקיבוצית ומסמליה המובהקים ביותר, מראה סימני חולשה. הביטוי הבולט ביותר לכך הוא דלדול נוכחותם, ועוד יותר, השתתפותם הפעילה של החברים. אף כי בכל המודלים של ניהול הקיבוץ - וגם לפי החוק - האסיפה הכללית מופיעה כפסגת

המערכת הארגונית, היא איבדה במשך הזמן את הקשר הישיר עם הנעשה בקיבוץ, ולמעשה נעשתה תלויה במוסדות הביצוע להבטחת פעולתה התקינה. מוסדות אלה מסננים את הנושאים המגיעים לאסיפה ותורמים בכך לריחוקה מן החברים. המערכת השלטונית של הקיבוץ הפכה ליותר ריכוזית, היררכית ויותר עצמאית כלפי הפיקוח הציבורי. כלומר, הביורוקרטיה הכתיבה את המהלכים, מבלי לשנות את המבנה הפורמלי. בעלי התפקידים הפכו ממשרתי הציבור לאדוניו. לכאורה יש בעובדה זו להקנות יתרונות ניהוליים רבים, אך אליה וקוץ בה. עם התרוקנות האסיפה מתוכן וממשתתפים איבד הממסד חלק לא מבוטל מהלגיטימציה לשלטונו. המרות הציבורית של הקיבוץ - שהייתה מבוססת על הזדהות ערכית וחברתית של החברים כמניע עיקרי לפעולה, ועל לחץ דעת הקהל כאמצעי מרכזי לאכיפת התנהגות נאותה - נחלשה, הן בעקבות שינויים ערכיים והן כפועל יוצא מעצם הביורוקרטיזציה של המערכת הפוליטית. החברים לא הרגישו מחויבות כלפי מדיניות שהם לא השתתפו בקביעתה. כתוצאה מכך נחלשה יכולת המערכת לנהל את הקיבוץ ולהפעיל מרות ציבורית, כך שבו-זמנית התקיימה תחושה של פעילות לפי תכתיבים - מצד אחד, ושל חוסר סדר ואובדן שליטה - מצד שני. כלומר, הטענה השכיחה ש"השיטה לא עובדת" נגזרה מן הקושי של הנהגת הקיבוץ להתמודד עם שאלות התפקוד של מערכת הייצור ועם הבעיות החברתיות המתעוררות בקהילה. הפתרונות השכיחים שמשתמשים בהם כדי להשפיע על התנהגות האנשים, הם הכנסת מנגנונים המקובלים בשוק וצמצום המערכת הציבורית על-ידי הפרטת השירותים או סגירתם.

בשנים האחרונות, בטענה של יעילות כלכלית וארגונית, בוצעו שינויים רבים במערכת הניהולית (הפרדת המשק מן הקהילה, מועצות מנהלים, מרכזי אחריות, מועצה מייצגת, בעלי משרות במקום ועדות ציבוריות וכד'). כל אלה העניקו למנהלים חופש פעולה ואמצעי שליטה נוספים. משמעותם של השינויים הארגוניים, היא מיסוד מערכת היררכית, שלמעשה כבר הייתה קיימת בפועל באופן לא פורמלי. השינויים הנוכחיים במערכת הארגונית של הקיבוץ באים לידי ביטוי סמלי בשינוי השם של המוסדות והתפקידים: "הנהלה" ו"מנהל" במקום "ועדה" ו"מרכז" שהיו מקובלים. השינויים הסמנטיים הם ביטוי להכרה ומתן תוקף לשינוי שחל במאזן הכוחות בין הממסד לבין כלל הציבור. הכינוי

"מנהל" עומד כנגד הארעיות של תפקידי האליטה בתקופה הראשונה של הקיבוץ וכנגד עוצמת האסיפה בעבר (פווין, 2002).

הגורמים הקובעים את מיקומו של הפרט בחברה הקיבוצית

בהמשך לטענה המקשרת את הריבוד בקיבוץ למערכת הפוליטית שלו, נשאלת השאלה, איזה משאבים עומדים לרשות הפרטים המתמודדים על מיקומם בתוכה. בתהליך של השגת סטטוס, בו פרטים מגייסים משאבים ומשקיעים אותם במטרה לשדרג את מיקומם בחברה או לשמור עליו, אפשר למנות משאבים אישיים (השכלה, מקצוע, רכוש), ומשאבים חברתיים. משאבים אישיים מוחזקים על-ידי הפרט והוא יכול להשתמש בהם בחופשיות ובלי צורך בפיצוי על שימושם. המשאבים החברתיים נגישים לפרט באמצעות קשריו הישירים והעקיפים (למשל, ידידים וידידי הידידים) (Lin, 1999). בהיעדר מקורות אישיים, הפרט מסתמך בעיקר על משאבים חברתיים להשגת מטרותיו. מקובל לכנות את המשאבים החברתיים "הון חברתי". חוקרים אחרים מבחינים בין שלושה סוגי הון: (1) הון כלכלי, (2) הון תרבותי, (3) הון חברתי, המורכב מסך המחויבויות החברתיות ("connections"), כלומר, המשאבים שניתן לגייס באמצעות ההשתייכות לרשתות חברתיות (Bourdieu, 1986: 243). מרבית העוסקים בתחום מדגישים את האופי הלא מוחשי של ההון החברתי ביחס לצורות הון אחרות. הון אנושי מוחשי פחות מהון פיזי, והון חברתי מוחשי עוד פחות וקשה יותר למדידה. לעומת ההון הכלכלי המונח בחשבונות הבנק של האנשים וההון האנושי (תרבותי) הנמצא בראשם (ומיוצג באמצעות תעודה), ההון החברתי נובע ממבנה היחסים החברתיים (Portes, 1998), דבר העושה אותו קשה להגדרה ולמדידה. בדומה לצורות אחרות של הון, ההון החברתי הוא יוצרני ומועיל והוא מאפשר השגת מטרות מסוימות שלא היו ניתנות להגשמה בהיעדרו (Coleman, 1988, S98). אבל, בשונה מצורות אחרות של הון, הוא אינו שייך לא לפרטים ולא למרכיבים הפיזיים של מערכת הייצור. ההון החברתי הינו חלק טבעי ואינטגרלי של מבנה מערכת היחסים בין האנשים (Coleman, 1990, 302 - among and between). אופי המשאבים הרלבנטיים במאבקים הציבוריים (פוליטיים) בקיבוץ נגזר מהבעלות המשותפת על הנכסים וממיסוד השוויון בו. נגזר מכך, שמשאבים כלכליים אישיים אינם מהווים מקור כוח פוליטי ובוודאי לא מקור לגיטימי. מפני שבקיבוץ אין בסיס מוצק למעמד, הכוח

הפוליטי אינו מעוגן במשאבים אובייקטיביים אלא במחויבויות הדדיות ובהיקף הרשתות החברתיות. הווה אומר, הון חברתי הינו בעל משקל מכריע בהתמודדויות הפוליטיות ובקביעת מיקומו של הפרט בחברה.

ההתמודדות הפוליטית בקיבוץ איננה מתמקדת דווקא בבחירות לתפקידים ציבוריים. עד למעבר לקיבוץ הדיפרנציאלי – שהפך את ה"תפקיד" ל"מקום עבודה", המספק משכורת ראויה – חברים רבים ראו במילוי תפקידים ציבוריים עומס קשה, ונמנעו מלקחת אותם על עצמם. המעורבות החברתית היומיומית מהווה, בקיבוץ, במידה רבה השתתפות פוליטית. אך ההתייחסות למידת הפעילות הציבורית כגורם המשפיע על קביעת מיקומו הריבוני של הפרט בקיבוץ היא פרובלמטית במידה מסוימת משתי סיבות: (א) כדי שהפרט יהיה מעורב בפעילות כלשהי צריך שתהיה לו הנעה ויכולת להשתתף באותה פעילות (כישורים אישיים, משאבים של זמן וכד'); (ב) מבחינת החברה, יש צורך שהאחרים יקבלו אותו כראוי וימצאו אותו מתאים למילוי תפקידים. בהקשר כפול זה יש לראות את הזיקה ההדוקה הקיימת בין הרשתות החברתיות של הפרט – אותן הוא יכול לגייס ולקבל מהם תמיכה ציבורית – לבין מידת פעילותו החברתית והמשקית, והתפקידים הציבוריים שהוא ממלא. גם היום, למרות החשיבות הגוברת של ידע ומקצועיות כלכלית וטכנולוגית, יכולתו של מנהל לעמוד מול מבקרים ומתחרים בכוח, תלויה במידת התמיכה הציבורית שהוא יכול לגייס. המחויבויות ההדדיות והרשתות החברתיות הופכות לבסיס הכוח העיקרי הן לקידום הפוליטי והן להשפעה על חלוקת התגמולים. משום כך עולה חשיבותן של המיומנויות הפוליטיות (political skills) בהבניית המערכת הריבונית לרמה של "כשרון לקיבוץ" (כביטוי אחד החברים בהתייחסותו לכישורים המקצועיים – החסרים למנהלים – בהקשר של כישלונות כלכליים). מצד אחד עולה חשיבות ה"השקעה ביחסים", ומצד שני נשמעת הטענה שבשל תלותם של בעלי התפקידים בתמיכת "החברים" הם נמנעים מלנקוט פעולות "לא נעימות" כלפי החברים אשר לתמיכתם הם זקוקים, ובכך הם גורמים לדרדור המערכת.

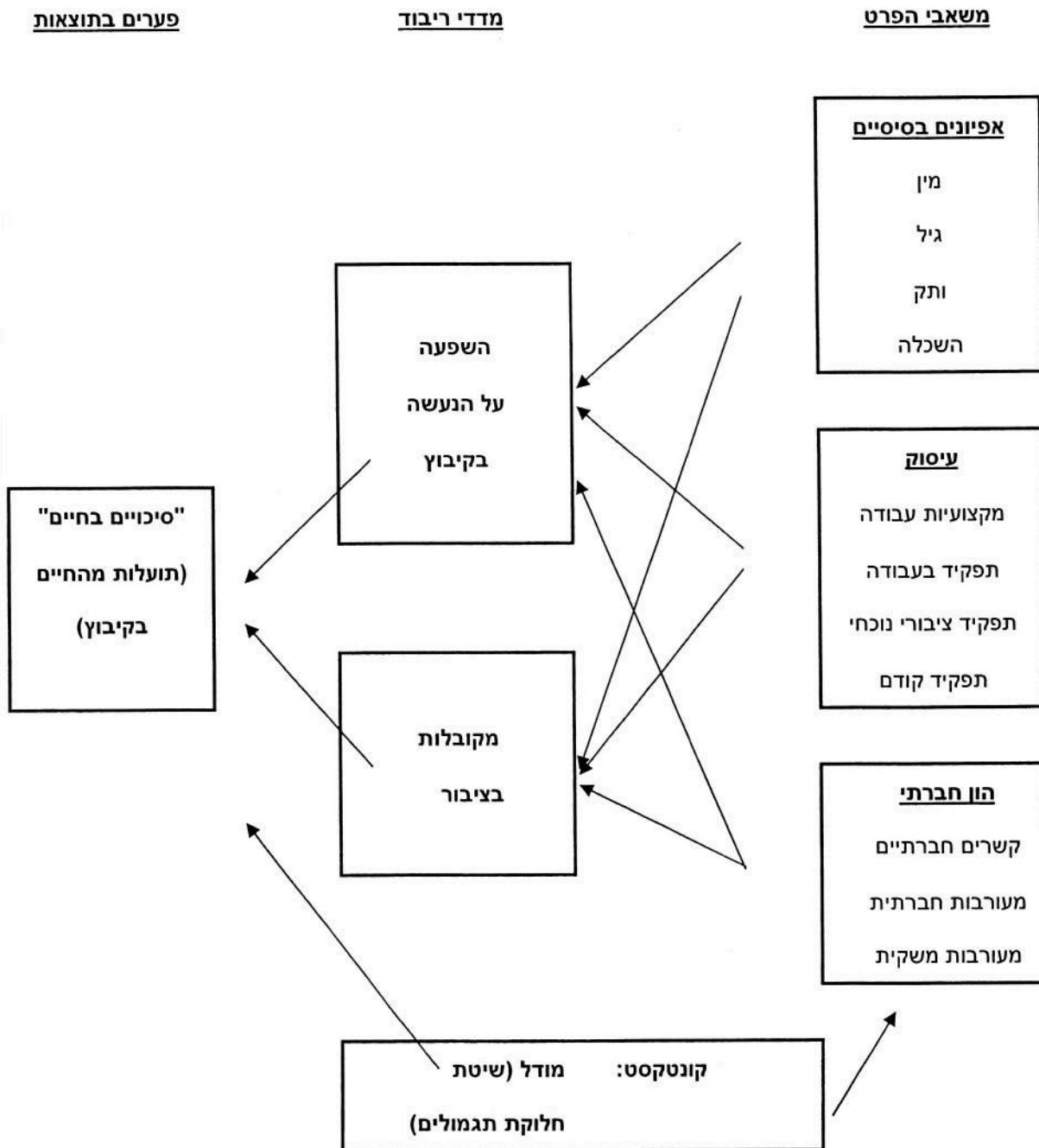
מדדי ריבוד

הגדרת הריבוד ומדידתו קשורים זה בזה. ההקצאה השוויונית של תגמולים חומריים בקיבוץ "הקלסי" מערערת את הבסיס של המדדים המקובלים בחברה הכללית, הנשענים על הכנסה, השכלה ומקצוע. חלק מהוויכוח על עצם קיומו של ריבוד בקיבוץ ועל אופיו נובע מחוסר הבהירות לגבי מהות התגמולים הרצויים. טלמון מבחינה בשלושה סוגי תגמול ייחודיים לקיבוץ: (1) אמצעים לפעולה העומדים לרשות בעל התפקיד להשתמש בהם כראות עיניו; (2) הנאה ישירה, אקספרסיבי גרידא או אקספרסיבי הערכתי; (3) תגמולים רלציוניים (יחס, אהדה, הערכה), השאובים מהיחסים ההדדיים שבין החברים (טלמון, 1970). כל אלה אינם קלים למיסוד ריבודי. לפי ממצאיו של בן-רפאל (1986), הדגישו החברים כי בהיעדר תגמול כלכלי בידולי, קיימים חמישה הקשרים שבהם אפשר לדבר על אי-שוויון של ממש בקיבוץ: (1) ההערכה שזוכה לה חבר הקיבוץ מצד חבריו; (2) השפעתו עליהם, בעיקר בנוגע להחלטות חשובות לקהילה; (3) הסמכות המוענקת לחבר בתוקף תפקידו או הישגיו; (4) אהדה כללית; (5) אי התלות היחסית של החבר בקולקטיב בכל הנוגע לעניינים - הפרטיים והלא פרטיים - מול תלותם של חברים אחרים בגופים הציבוריים למיניהם. במחקרים שנערכו בשנים האחרונות מתברר שהחברים חלוקים במידת החשיבות שהם מייחסים למטרות או צרכים בחייהם בקיבוץ (ר' פווין, 2007). לכן העדפנו את הגישה הוובריאנית המתבטאת במושג "סיכויים בחיים" (Weber, 1970). המושג "סיכויים בחיים" מתייחס לא רק ליתרונות חומריים, אלא לכל דבר נחשק, ובכלל זה, תנאי חיים ועבודה, הזדמנות להשכלה, פנאי, תרבות וכד'. הסיכויים בחיים מהווים כעין "תגמול" חברתי שהפרט "מקבל" בשל תרומתו לחברה ומשום השתייכותו אליה. על פי גידנס, "ניצול" הוא מצב של אי שוויון בסיכויי הפרטים - המותנים חברתית - להשתתף או לקבל את חלקם בטובין הכלכליים והתרבותיים שהם תוצר חברתי (Giddens, 1981; Dahrendorf, 1979). הגורם הלא שוויוני הרלבנטי מבחינה ריבודית הוא "זכויות יתר", וכל דבר מוקצב שחלוקתו מותנית בשיקל חברתי יכול לשמש נושא לזכויות יתר. גישה זו תואמת את מבנה הבעלות בקיבוץ והיא תנחה אותנו בבואנו לבחון את המערכת הריבודית שלו. לכן נשאל אם קיימת בקיבוץ נגישות דיפרנציאלית מובנית לסיכויים בחיים ואיך משפיעים השינויים המתרחשים בקיבוץ על נגישות זו.

בבדיקת הנגישות הדיפרנציאלית בקיבוץ לסיכויים בחיים יש להבחין בשתי רמות: (א) שירותים יומיומיים או תקופתיים (מזון, ביגוד, תיקונים בבית וכד'); (ב) אופי מערכת התגמולים. הראשונה כרוכה ביחסים ידידותיים עם החברים, בכלל, ובפרט עם אלה העובדים במקומות המתאימים, אשר מאפשרים לקבל את השירותים בנעימות ובאופן מספק. השנייה נגזרת מהאפשרות להשפיע על התועלות של כולם. בעל תפקיד או חבר בוועדה יכול להשפיע על החלטות הקובעות את ההסדרים החברתיים, וכך לעשות את אורח החיים הקיבוצי תואם יותר את העדפותיו האישיות. במחקר זה נעשה שימוש בשני מדדים סובייקטיביים של ריבוד על סמך ההבחנה בין שני היבטים הנ"ל של הנגישות למשאבים: (א) מעמד סובייקטיבי, המשקף את תפיסת הפרט את מידת "מקובלותו" בחברה; (ב) תפיסת מידת השפעתו על הנעשה בקיבוץ. מדדים אלה משקפים היבטים נבדלים של המערכת הריבודית של הקהילה הקיבוצית. השפעת הפרט באה לידי ביטוי בחלקו היחסי בעיצוב המערכת - בהתאם להשקפות והאינטרסים שלו, ואילו המעמד החברתי של הפרט בחברה מתבטא ביכולתו "להסתדר" בסביבה שעוצבה על-ידי בעלי ההשפעה (עוד נדון בחפיפה בין השניים). ההגדרה העצמית של מעמד הפרט בקהילה משקפת את נגישותו לשירותים המשותפים, ואילו השפעתו מתבטאת בהבניית אופייה של המסגרת בה ניתנים התגמולים (מקביעת התפריט של הארוחות עד להחלטה לסגור את חדר האוכל או מעבר לשכר דיפרנציאלי - כולל תמחור המשרות). היתרון של הדירוג העצמי בתוך המערכת החברתית, הוא בכך שאינו דורש (גם לא מן הנחקר) להגדיר כללים מדויקים לתפיסת הריבוד. הדימוי העצמי של הפרט לגבי מיקומו בקהילה משקף במידה רבה את שיקלול התנסויותיו במגעיו עם פרטים אחרים ועם מוסדות הקיבוץ ומשפיע על התנהגותו. המדד קולט היבטים ריבודיים שקשה לגלות ללא הסתכלות ישירה ארוכה ומעמיקה בקהילה.

לשינויים המתרחשים במהירות בשנים האחרונות יש השלכות ריבודיות בעלות עוצמה רבה. מרבית ההצעות לשינוי מתייחסות למערכת התגמולים, המשנים את ההסדרים המקובלים באורח החיים הקיבוצי. בכוונתנו לחקור את השפעת השינויים על מבנה המערכת הריבודית של הקיבוצים ועל תפיסת החברים את נגישותם לתועלות הנובעות מהחיים בקיבוץ.

המודל המחקרי

המדגם:

מחקר זה מבוסס על ניתוח משני של נתונים שנתקבלו ממחקר שכלל מדגם של חברים מתוך מדגם של קיבוצים. מדגם הקיבוצים נבנה לפי שיטת התגמול הנהוגה בקיבוץ וכולל: (1) קיבוצים "שיתופיים", שלא ביצעו שינויים משמעותיים בחלוקת התגמולים; (2) קיבוצים "שיתופיים" אשר ביצעו הפרטה בתחום משמעותי (הפרטת המזון); (3) קיבוצים "משולבים", שבהם תקציב החבר מורכב מחלק שוויוני, חלק המבטא את ההכנסות שהוא מביא לקיבוץ, או את רמת התפקיד שהוא ממלא בו, וחלק המבוסס על הוותק בקיבוץ, כביטוי לתרומה בעבר; (4) קיבוצים "דיפרנציאליים", המכונים גם "רשת ביטחון", שבהם האחריות לפרנסת המשפחה מוטלת על חברה ותלויה בהכנסות שהם מייצרים בעבודתם, כאשר המסגרת המשותפת מבטיחה קיום מינימאלי במקרה של חוסר יכולת להתפרנס. בתחילת שנת 2003 נתקבלו 1074 תשובות מ-29 קיבוצים שהתחלקו לפי המצב באותה תקופה: 7 קיבוצים שיתופיים (223 משיבים); 7 קיבוצים שיתופיים שביצעו הפרטת מזון (346 משיבים); 6 קיבוצים במודל "משולב" (184 משיבים); 9 קיבוצי "רשת ביטחון" (321 משיבים) (ר' פווין, 2007).

משתנה תלוי: "סיכויים בחיים" או "תועלות" מהחיים בקיבוץ

שנים רבות הבעיה המרכזית בדיון על ריבוד בקיבוץ, היא הגדרת התגמולים הנמצאים ברשות המערכת. בדקנו את תפיסת החברים את התועלות השונות הנובעות מהחיים בקיבוץ על-פי תשובותיהם לשש שאלות המשמשות בסיס להשוואות:

(א) תפיסת החבר את מידת הפערים הכלכליים הקיימים בין החברים בקיבוץ. קיום המערכת הקיבוצית וטיב היחסים בין החברים תלויים במידה רבה בתפיסת הפערים הקיימים ובהערכת מידת הצדק שבהם. על פי עקרונות הקיבוץ סביר להניח שקיומם של פערים בין החברים נתפסים כחסרונות בחיי הקיבוץ.

(ב) תפיסת רמת החיים של משפחת הפרט בהשוואה למשפחות האחרות. בהקשר של רמת החיים של המשפחה, סביר לבחון את תועלות הפרט וסיפוקיו, יחסית לאלה של "האחרים", כפי שהמציאות משתקפת בעיני הנחקר. ההשוואה מאפשרת לפרטים להעריך את מצבם, מרמזת על גבולות ריאליים לשאיפותיהם ומגדירה את מיקומם היחסי בחברה.

פרטים עלולים להרגיש שנמנע, או נשלל מהם משהו, כאשר הם משווים עצמם למצבם (האמיתי או המדומה) של אנשים או קבוצות אחרות.

(ג) הערכת הפרט את הקיבוץ כמקום לחיות בו. לעומת רמת החיים, המתייחסת בעיקר סיפוק הצרכים החומריים של הפרט ומשפחתו, הגדרת הקיבוץ כמקום שטוב לחיות בו נגזרת מהיבטים אחרים של ההסדרים המעשיים והחברתיים בקיבוצים. אלה קשורים לאופן שבו מספקת המערכת הקיבוצית את השירותים האישיים והמשפחתיים כגון טיב הטיפול ילדים, הסביבה (נוי), פעילות תרבותית, האקלים החברתי וכד'.

(ד) תפיסת השייכות לקהילה. בשיח הקיבוצי מקובל לדבר על "הרגשת בית", כביטוי לשייכות, שהיא מעבר לסיפוק הצרכים והיתרונות לפרט ולמשפחתו, והיא קשורה ליחסים עם חברים אחרים ולאווירה (ידידותית או לא) השוררת בקהילה. המושג "הרגשת בית" בקיבוץ מקביל ל"תחושת הקהילה" במחקר הכללי (McMillan and Chavis, 1986).

(ה) תפיסת המידה בה מוסדות הקיבוץ דואגים לאינטרסים של הפרט. בשל אורח החיים הקומונלי ומרחב שיקול הדעת שיש למוסדות ולבעלי תפקידים המקבלים את ההחלטות. בקיבוץ בטיפול בפניות הפרט, יש למוסדות השפעה רבה על קביעת רווחת הפרט ומשפחתו.

(ו) שביעות רצון מהחיים בקיבוץ. "שביעות רצון" הוא משתנה בעייתי בדרך כלל. הוא מבוסס על היחס בין שלושה מרכיבים לפחות: (1) אמונות ופרשנות של העובדות, (2) הערכות של המציאות הנתפסת, (3) רלוונטיות, או חשיבות, המיוחסת להגשמת הציפיות בתחומים השונים. שביעות הרצון נובעת מכלל מרכיבי המערכת הקיבוצית, אך הדבר מורכב יותר בזמן מאבק על שינויים: אי אפשר לומר בוודאות אם הפרט מרוצה מפני שבוצעו השינויים הרצויים בעיניו או מפני שלא נתקבלו השינויים שהוא התנגד להם. בסך הכל, מידת שביעות הרצון מהחיים בקיבוץ משקפת מעין סיכום של יתרונות וחסרונות, בהתאם לאפיוני הפרט, צרכיו והעדפותיו.

משתנה בלתי תלוי ברמת הפרט: מיקום ריבודי: מבוסס על שני מדדים סובייקטיביים:
מעמד חברתי (1 = שולי, 5 = מרכזי) והערכת מידת ההשפעה שיש לפרט על המתרחש בקיבוץ (1 = מועטה, 5 = רבה).

משתנה בלתי תלוי ברמת הקיבוץ: מודל או שיטת התגמולים הנהוגה
קיבוץ שיתופי; קיבוץ שיתופי שהפריט את המזון; קיבוץ "משולב" וקיבוץ "דיפרנציאלי"
משתני רקע:

אפיונים בסיסיים, תעסוקה ותפקיד ציבורי.

ממצאים

הבדיקה מוצגת בשלבים. החלק הראשון עוסק בהשפעת אפיוני הפרט:
(א) כבסיס לבירור השפעתם של השינויים באורחות החיים על ה"סיכויים בחיים" של חברי הקיבוץ נבדקת התפלגות התועלות השונות הנובעות מהחיים בקיבוץ;
(ב) נבדקות השפעות אפיוני הפרט על נגישותו לתועלות הנגזרות מהיותו חבר קיבוץ, ואם הן מתועלות דרך שני המשתנים (מעמד סובייקטיבי ותפיסת השפעת הפרט על הנעשה בקיבוץ) שהצענו כמדדי ריבוד בקיבוץ;
(ג) נבדקת השפעת האפיונים האישיים של הפרט ופעילותו על הגדרת מיקומו החברתי בקיבוץ;
(ד) נבדקת תפיסת המשיבים את חלוקת התועלות בחיים הקיבוציים על פי הגדרתם את מעמדם הסובייקטיבי ואת מידת השפעתם על הנעשה בקיבוץ.

החלק השני מתייחס להשפעת השינויים באורחות החיים על חלוקת התועלות:
(ה) נבדקים ההבדלים בין סוגי הקיבוץ מבחינת מבנה השכבות הריבודיות (קרי "המפה הריבודית");
(ו) נבדקים ההבדלים בין סוגי הקיבוץ מבחינת רמת התועלות הנגישות לחברים, קרי שוני בחלוקת התועלות על פי מודל הקיבוץ;
לבסוף: (ז) ננסה להבחין בין השפעת מעמד הפרט לבין השפעת מודל הקיבוץ על חלקו של החבר בהנאה מתועלות בחיי הקיבוץ.

התועלות הנבעות מהחיים בקיבוץ

תפיסת הפערים נבדקה לפי השאלה: "בסך הכל, לפי הערכתך, הפערים הכלכליים הקיימים בין החברים, הם גדולים או קטנים?" (1 = קטנים מאוד, 5 = גדולים מאוד). לוח מס' 1 מציג את התפלגות הערכת החברים את חלוקת התועלות בקיבוצם.

לוח מס' 1: התפלגות תועלות מהחיים בקיבוץ (באחוזים)

שביעות רצון	מוסדות דואגים	הרגשת בית	מקום טוב לחיות	רמת חיים המשפחה	תפיסת פערים	
5.4	10.7	5.9	2.9	3.3	2.2	1. קטן/נמוך מאוד
13.7	23.7	11.7	7.3	14.1	11.2	2.
33.4	34.7	20.0	32.7	68.0	32.1	3.
37.6	26.1	34.3	40.1	12.7	33.5	4.
9.9	4.8	28.2	17.0	0.5	21.0	5. גדול/גבוה מאוד
1052	1052	1055	1052	1051	1050	סה"כ משיבים
3.32	2.90	3.67	3.61	2.95	3.59	ממוצע
1.00	1.05	1.17	0.94	68.	1.01	סטיית תקן

מתברר שאין כמעט משיבים החושבים שהפערים הכלכליים בין החברים בקיבוצם הם קטנים מאוד, כך שהשאלה איננה האם קיימים פערים אלא מה גודלם. בסה"כ 13% מהמשיבים מעריכים שהפערים בין החברים הם קטנים יחסית, 32% מעריכים אותם כבינוניים, 33% רואים אותם כגדולים ו-21% כגדולים מאוד. לפיכך, מעל למחצית המשיבים מעריכים את הפערים הקיימים כגדולים וגדולים מאוד. השוואת רמת החיים של המשפחות נעשתה על-פי השאלה: "רמת החיים של משפחתך לעומת רמת החיים של מרבית החברים בקיבוץ היא:" (1 = הרבה יותר נמוכה, 5 = הרבה יותר גבוהה). השוואת המשיבים את רמת החיים של משפחתם לעומת רמת החיים של מרבית המשפחות בקיבוץ, מראה שלמעלה משני שליש מהם מגדירים את רמת החיים של משפחתם כדומה לזו של המשפחות האחרות. 17% טוענים שרמת חייהם נמוכה מזו של האחרים ו-14% מעריכים שהוא יותר גבוהה. עד כמה שזה יראה פרדוקסלי, זה בעצם התחום השוויוני ביותר.

הערכת הקיבוץ כמקום לחיות נבדקה על-פי השאלה: "האם בסך הכל קיבוץ הוא מקום שטוב לחיות בו או לא?" (1 = גרוע, 5 = טוב מאוד). כ-3% מהמשיבים מעריכים את הקיבוץ כמקום גרוע לחיות בו ועוד 7% חושבים שזה מקום לא טוב; שליש מהמשיבים מגדירים אותו כמקום בינוני; 40% חושבים שזה מקום טוב ו-17% מגדירים את הקיבוץ כמקום טוב מאוד לחיות בו.

תחושת השייכות נבדקה על-פי השאלה: "באיזו מידה יש לך 'הרגשת בית' בקיבוץ?" (1 = במידה מועטה, 5 = במידה רבה). 18% מהמשיבים אינם מרגישים שייכים לקהילה, מתוכם, שליש מרגישים אפילו מנותקים; 20% חשים "הרגשת בית" רק במידה בינונית; 34% מרגישים שייכים ו-28% חשים "הרגשת בית" במידה רבה. כאן מתעוררת שאלת "חצי הכוס". שני שליש מהמשיבים טוענים שהם חשים מידה רבה של "הרגשת בית" בקיבוץ. אם נוסיף לכך 20% משיבים המרגישים כך במידה בינונית, נוכל לומר שמעל 80% מהמשיבים מרגישים טוב בקהילה. מצד אחר, כאשר קרוב ל-20% מהמשיבים אינם מרגישים בבית, במקום שהוא ביתם, הדבר מצביע על בעייתיות בקהילה. היענות המוסדות לפניות הפרט נבדקה על-פי השאלה: "באיזו מידה הינך מרגיש/ה שמוסדות הקיבוץ דואגים לאנטרסים שלך?" (1 = במידה מועטה מאוד, 5 = במידה רבה מאוד). תחושת המשיבים שהמוסדות דואגים לאינטרסים שלהם מתחלקת לשלושה שלישים: מעטה, בינונית ורבה. שני שליש מהמשיבים אינם רואים היענות לצורכיהם המיוחדים, ו-10% טוענים שלמעשה אין בכלל התייחסות של המוסדות אליהם. מידת שביעות הרצון מהחיים בקיבוץ נבדקה על-פי השאלה: "במבט כולל, באיזו מידה הינך מרוצה מהחיים בקיבוץ?" (1 = מאד לא מרוצה, 5 = מרוצה מאוד). 5% מהמשיבים אינם מרוצים מחייהם בקיבוץ ועוד 14% מרוצים רק במידה מועטה; 33% מביעים שביעות רצון בינונית; 38% מרוצים ו-10% מרוצים מאוד. ברור שהנגישות לתועלות מהחיים בקיבוץ הינה דיפרנציאלית, אך דפוס החלוקה אינו זהה בכל התחומים. יש לברר מה גורם לשוני זה.

הגורמים המשפיעים על סיכוי החיים של הפרט

לפני שנבחן את השפעת המיקום הריבודי של הפרט על נגישותו לתועלות הנגזרות מהיותו חבר קיבוץ, בדקנו אם אכן השפעות אפיוני הפרט מתועלות דרך שני המשתנים

(מעמד סובייקטיבי והשפעה) שהצענו כמדדי ריבוד בקיבוץ. בכל תחום ביצענו סידרה של רגרסיות הכוללות כל פעם מרכיב נוסף של איפיוני הפרט. לוח מס' 2 מציג את ששת המודלים השונים.

לוח מס' 2: רגרסיות מרובות של הגורמים המשפיעים על הערכת היבטים שונים של החיים בקיבוץ (Beta)

שביעות רצון	מוסדות דואגים	הרגשת בית	מקום טוב לחיות	רמת חיים המשפחה	תפיסת פערים	
2.415	1.408	2.134	2.628	2.405	4.331	constant
.000	.006	-.002	-.001	-.002	102.*	גיל
-.004	.003	-.002	.000	.001	-.144*	ותק
-.083	.076	-.020	-.106*	-.034	.003.	מין
-.016	-.040	.004	-.022	.037	-.059	השכלה
.002	.056	-.013	.021	.030	-.019	מקצועיות בעבודה
-.103*	-.159**	-.057	-.069	.054	.009.	תפקיד בעבודה
.026	.064	-.006	.012	-.052	.082.	תפקיד ציבורי נוכחי
-.085	-.087*	-.078*	-.027	-.025	.042.	תפקיד 5 שנים קודם
.092*	.056	.024	.026	.006	-.097*	פעיל בתחום משקי
-.023	-.041	.059	.024	-.045	.002.	פעיל בתחום חברתי
.181**	.067	.199**	.182**	.014	.031.	קשרים חברתיים
.237**	.341**	.286**	.225**	.106*	-.244**	השפעת הפרט
.156**	.170**	.218**	.095*	.092*	-.050	מעמד סובייקטיבי
.198	.213.	.211.	.173.	.061.	.008.	Adjusted R Square

P<0.05 = * P<0.01 = **

בדיקת השפעת האפיונים האישיים על סיכויי החיים של הפרט באמצעות רגרסיות מרובות

מראה שלגורמים המקובלים למדידת הריבוד בחברה הכללית אין השפעה בקיבוץ (לחלקם אפילו השפעה שלילית). בולטת העדר השפעתם של אפיוני הפרט ופעילותו בקיבוץ על נגישותו ליתרונות חומריים. בהיבטים אחרים של טיב החיים בקיבוץ יש

השפעה רבה למעמד הסובייקטיבי של הפרט ובעיקר להשפעתו על הנעשה בקיבוצו. מתברר שהתפיסות הסובייקטיביות של מקובלות הפרט בחברה ומידת השפעתו על הנעשה בקהילה "תופסות" את מרבית ההסבר לשונות בתוצאות. אי לכך נוכל להסתמך על שני מדדים אלה לבחינת ההבדלים האישיים בהערכת טיב החיים בקיבוץ. מלבד, בולטת השפעתם של הקשרים החברתיים על תפיסת הקיבוץ כמקום טוב לחיות בו, על תחושת שייכות (הרגשת בית) ועל שביעות רצון מהחיים בקיבוץ.

הגורמים המשפיעים על קביעת מיקומו הריבודי של הפרט

בהתייחס למקובלותו של הפרט בחברה, המושג השכיח, בשיח הקיבוצי, הוא "עמדה חברתית" (במשמעות של תפיסת מקום - social standing). הדרגות המקובלות עולות מ"שולי" עד "מרכזי". המושג "מרכזיות" - המתייחס למידה בה הפרט קרוב או רחוק יותר מ"המעגל הפנימי" של הארגון - משקף את המידה בה הפרט תופס את עצמו כמקובל על חברי הקיבוץ. לוח מס' 3 מציג את התפלגות תפיסת מעמד החברתי של המשיבים ואת הערכתם את מידת ההשפעה שיש להם על המתרחש בקיבוצם.

לוח מס' 3: התפלגות תפיסת המיקום הריבודי של הפרט (באחוזים)

השפעת הפרט			מעמד סובייקטיבי		
N	%		N	%	
327	31.5	1. השפעה מועטה	93	9.0	1. שולי
315	30.3	2.	136	13.1	2.
288	27.7	3.	497	47.8	3.
92	8.9	4.	274	26.4	4.
16	1.5	5. השפעה רבה	39	3.8	5. מרכזי
1,038	100.0		1,039	100.0	סה"כ
	2.18			3.02	ממוצע
	1.02			.95	סטיית תקן

הממצאים סותרים את הדימוי המקובל של החברה הקיבוצית, שמוגדרת כשוויונית ואמורה להיות סולידרית. מעל חמישית המשיבים רואים את עצמם כנחותים, וכמעט 10% מהחברים מגדירים את עצמם כ"שוליים" בחברתם. מבחינת הדמוקרטיה

הקיבוצית, המצב חמור עוד יותר: בשונה מן ההיבט החברתי, התפלגות מידת ההשפעה של החברים על הנעשה בקיבוצם (למעשה על חייהם), מציגה תמונה של קהילה היררכית, בה כ-10% מהחברים הם בעלי השפעה רבה, פחות משליש מדווחים על השפעה בינונית וכשני שלישי מהחברים הם בעלי השפעה מועטה כאשר מחציתם בעלי השפעה מועטה מאוד. התפלגות זו חשובה מאד, כי ככל שהמשטר יותר סמכותי, גדול משקלם של בעלי השפעה על קביעת ההסדרים החברתיים, ובמיוחד בהחלטות המתקבלות על שינויים באורח החיים של הקיבוץ.

כדי לבחון את הגורמים הקובעים את מעמדו של הפרט בקיבוץ, ביצענו שתי רגרסיות מרובות, הבוחנות את השפעתם של אפיוני הפרט, תפקודו ופעילותו הציבורית, על תפיסתו את מיקומו בחברה (ראו לוח מס' 4).

לוח מס' 4: רגרסיות מרובות של הגורמים האישיים המשפיעים על תפיסת הפרט את מעמדו החברתי (Beta)

מעמד סובייקטיבי	השפעת הפרט	
-.034	-.265	constant
.134*	.064	גיל
-.018	-.016	ותק
.000	-.016	מין
.051	.082*	השכלה
.038	-.016	מקצועיות בעבודה
.093	.082*	תפקיד בעבודה
.132*	.175**	תפקיד ציבורי נוכחי
.180**	.095*	תפקיד 5 שנים קודם
.221**	.302**	פעיל בתחום משקי
.186**	.162**	פעיל בתחום חברתי
.231**	.086*	קשרים חברתיים
.457	377.	Adjusted R Square

$P < 0.05 = *$ $P < 0.01 = **$

מן הממצאים עולה כי בתנאים המיוחדים של הקהילה הקיבוצית, לגורמים המקובלים בדיון על ריבוד (השכלה, מקצוע, מין), יש השפעה מועטה, יחסית, על ההגדרה העצמית של החברים את מעמדם. הגורמים המשפיעים ביותר על קביעת מקומו הריבודי של הפרט, בכל סוגי הקיבוץ, הם: מילוי תפקידים ציבוריים; תפקיד ניהולי בעבודה; ועוצמת הקשרים החברתיים. משתנה זה יכול לשמש תחליף (בשאלון אינדיבידואלי) למדד של רשתות חברתיות (Burt, 1981), אליהן התייחסנו בתיאור תהליך ההתרבות של הקיבוץ. מלבד מילוי תפקידים ציבוריים גם מידת פעילותו הציבורית, המתבטאת במידת המעורבות החברתית והמשקית, מהווה גורם בעל חשיבות בקביעת מיקומו הריבודי של החבר. הפעילות הציבורית היא למעשה פעילות פוליטית אשר לעתים קרובות קובעת את המסגרת לנגישות למשאבים.

השפעת המיקום הריבודי של הפרט על נגישותו לתועלות בחיי הקיבוץ

הלוחות הבאים מציגים את תפיסת מידת הנאתם של המשיבים, מהתועלות בחיים הקיבוציים, על פי הגדרתם את המעמד הסובייקטיבי של הנחקרים (לוח מס' 5) ואת מידת השפעתם על הנעשה בקיבוץ (לוח מס' 6).

לוח מס' 5: תפיסת היבטים שונים של החיים בקיבוץ, לפי מעמד סובייקטיבי (ממוצעים)

שביעות רצון	המוסדות דואגים	הרגשת בית	מקום טוב לחיות	רמת חיים של המשפחה	תפיסת פערים	
2.68	2.30	2.62	3.07	2.68	3.89	1. שולי
3.05	2.59	3.44	3.31	2.88	3.80	2.
3.31	2.80	3.65	3.59	2.95	3.59	3.
3.62	3.21	4.05	3.91	3.05	3.40	4.
3.97	3.60	4.37	4.16	3.29	3.50	5. מרכזי
3.32	2.90	3.66	3.61	2.95	3.59	ממוצע כללי
1.00	1.05	1.16	94.	68.	1.01	סטיית תקן
.000	000.	.000	.000	000.	000.	מובהקות ההבדלים

כצפוי, ככל שהמעמד החברתי גבוה יותר, הפערים הכלכליים בין החברים, נראים קטנים יותר והחיים טובים יותר. אך הדפוס אינו זהה בכל התחומים. בתפיסת הפערים יש ירידה הדרגתית לפי העלייה בדירוג, פרט לרמה הגבוהה ביותר (5) שמודעת לפערים הקיימים. ברמת החיים של המשפחה רמות 1 ו-2 מתארות את מצבן כנחות מהאחרים, רמות 3 ו-4 מתארות אותו כדומה לאחרים, והמשיבים ברמה 5 רואים את רמת חייהם כגבוהה מזו של האחרים. עבור המגדירים את מצבם החברתי כשולי (1) הקיבוץ הוא רק מקום בינוני לגור בו, אין להם הרגשת בית, ואינם שבעי רצון מהחיים בו. בניגוד לאחרים רק המדרגים את עצמם במעמד גבוה (4 ו-5) חשים תמיכה מצד המוסדות.

לוח מס' 6: תפיסת היבטים שונים של החיים בקיבוץ, לפי תפיסת השפעתו של הפרט על הנעשה בקיבוץ (ממוצעים)

שביעות רצון	המוסדות דואגים	הרגשת בית	מקום טוב לחיות	רמת חיים של המשפחה	תפיסת פערים	
2.85	2.40	3.03	3.17	2.78	3.87	1. מועטה מאוד
3.36	2.91	3.77	3.61	2.97	3.65	2.
3.60	3.24	4.05	3.88	3.05	3.38	3.
3.90	3.44	4.23	4.13	3.09	3.05	4.
3.93	3.86	4.37	4.25	3.25	3.62	5. רבה מאוד
3.32	2.90	3.67	3.60	2.94	3.59	ממוצע כללי
1.00	1.05	1.16	94.	68.	1.01	סטיית תקן
.000	.000	.000	.000	.000	.000	מובהקות ההבדלים

לכאורה התמונה דומה מאוד לגבי השפעת החבר על הנעשה בקיבוץ, אך יש לקחת בחשבון את השוני בהתפלגויות של המשתנים: 62% מהמשיבים מגדירים את עצמם כחסרי השפעה לעומת 22% הטוענים שהם בשוליים או לא כל כך מקובלים בחברה. נראה שבקיבוץ יותר קל לחיות בלי השפעה פוליטית, מאשר בלי קשרים חברתיים.

עד כאן עסקנו בהשפעות הנפרדות של שני מדדי הריבוד (מידת ההשפעה והמעמד הסובייקטיבי) המשלימים זה את זה, בהערכת הפרט את טיב החיים בקיבוץ. כאמור,

מידת ההשפעה של הפרט משקפת את יכולתו לכוון את מהלכי הקהילה והחלטותיה לפי צרכיו ולפי סדר העדיפויות שלו. לעומת זאת, מעמדו החברתי או תפיסת מקובלותו בציבור משקף את יכולתו "לרכך" את תלותו בקהילה. ההבחנה היא אנליטית בעיקרה, כי בחיים החפיפה ביניהם רבה, ולמעשה סיכוי החיים של הפרט נקבעים על-ידי השילוב ביניהם. לוח מס' 7 מציג את ההתפלגות המשותפת של שני המשתנים:

לוח מס' 7: התפלגות משותפת של תפיסת השפעה ומעמד חברתי של הפרט (באחוזים מהסך הכול = 1012)

מידת ההשפעה	מעמד חברתי			
	גבוה	בינוני	נמוך	נמוך מאד
1. השפעה מועטה	0.2	14.3	7.8	6.7
2.	0.2	17.9	4.0	1.7
3.	12.8	13.6	1.4	0.5
4. השפעה רבה	8.5	1.7	0.2	-

אם כי קיים מתאם גבוה בין השניים ($r=.54$), החפיפה אינה מלאה. כפי שניתן לראות בלוח מס' 8, מידת החפיפה חשובה.

לוח מס' 8: שביעות רצון מהחיים בקיבוץ לפי השפעה ומעמד חברתי של הפרט (ממוצעים)

מידת ההשפעה	מעמד סובייקטיבי			
	גבוה	בינוני	נמוך	נמוך מאוד
1. השפעה מועטה		2.94	2.96	2.49
2.		3.38	3.10	3.12
3.	3.71	3.55	3.29	
4. השפעה רבה	3.93	3.76		

ממוצעי שביעות הרצון מהחיים בקיבוץ על פי שילוב שני המדדים מראים שהרמה הגבוהה ביותר של שביעות רצון מושגת כאשר המעמד החברתי של הפרט ומידת השפעתו תואמים, וניתן להבחין בסולם ריבודי בעל ארבע דרגות. אפשר לראות שבממוצע החברים המדורגים ברמה הנמוכה (שהגדירו עצמם כשוליים וחסרי השפעה),

אינם שבעי רצון מהחיים בקיבוץ – לעומת כל היתר, שהינם מרוצים לפחות במידה בינונית. יש לציין קבוצה יוצאת דופן במידה מסוימת: חברים מקובלים במידה רבה יחסית אך חסרי השפעה, הם כנראה אנשים חברותיים שאינם מנצלים את קשריהם להשגת הטבות פרטיות.

לאור שיקול הדעת הנתון בידי בעלי התפקידים במצב של תלות רבה של הפרט במוסדות, בדקנו איך משפיע השילוב של המדדים הריבודיים על תפיסת הפרט את מידת ההיענות של המוסדות לפנייתו ולעמדותיו.

לוח מס' 9: תחושה שהמוסדות דואגים לאינטרסים של הפרט, לפי השפעה ומעמד חברתי של הפרט (ממוצעים)

מידת ההשפעה	מעמד חברתי			
	נמוך מאוד	נמוך	בינוני	גבוה
1. השפעה מועטה	2.26	2.49	2.40	
2.	2.47	2.77	2.91	
3.		2.62	3.21	3.38
4. השפעה רבה			3.35	3.55

לוח מס' 9 מצביע על קיומה של אליטה שלטונית-חברתית בלתי פורמלית, שהמוסדות מתחשבים ברווחת חברה, יותר מאשר ביתר חברי הקיבוץ.

השפעת השינוי על המערכת הריבודית של הקיבוץ

כדי לבדוק את השפעת השינוי באורחות החיים בקיבוץ יש להתייחס לשתי שאלות: (א) האם קיימים הבדלים בין סוגי הקיבוץ מבחינת מבנה השכבות הריבודיות (קרי "המפה הריבודית"); (ב) האם קיימים הבדלים בין סוגי הקיבוץ מבחינת רמת התועלות הנגישות לחברים (קרי שינוי בחלוקת התועלות).

התפלגות תפיסת המעמד החברתי של המשיבים לפי המודלים השונים, מראה הבדלים מסוימים אך לא מובהקים מבחינה סטטיסטית. בקיבוצים הדיפרנציאליים אפשר להבחין

בגידול שיעור המעריכים את מצבם כנחות וצמצום בשיעור המגדירים את מצבם כטוב יותר. התפלגות הדירוג העצמי של מעמד החברים בקיבוצם יוצרת תמונה מדורגת עם ריכוז בשכבת הביניים. ההתפלגות קרובה לעקומה נורמאלית וההבדלים בין סוגי הקיבוץ אינם מובהקים (ראו לוח מס' 10).

לוח מס' 10: תפיסת המעמד חברתי של הפרט, לפי השיטה הנהוגה (באחוזים)

שיתופי	שיתופי + הפרטה	משולב	רשת ביטחון	סה"כ %	סה"כ N	
1. שולי	8.4	7.1	11.4	10.0	9.0	93
2.	13.5	11.2	14.8	13.9	13.1	136
3.	47.0	50.0	48.3	45.8	47.8	497
4.	27.0	27.8	22.2	26.8	26.4	274
5. מרכזי	4.2	3.8	3.4	3.5	3.8	39
סה"כ	215	338	176	310	100.0	1,039
ממוצע	3.05	3.10	2.91	3.00	3.02	
סטיית תקן	95.	90.	97.	97.	.95	

מובהקות ההבדל בין השיטות (ניתוח Anova): .182.

לוח מס' 11: תפיסת השפעתו של הפרט על הנעשה בקיבוצו, לפי השיטה הנהוגה (באחוזים)

שיתופי	שיתופי + הפרטה	משולב	רשת ביטחון	סה"כ %	סה"כ N	
1. השפעה מועטה	29.5	27.5	37.5	33.8	31.5	327
2	29.0	31.4	30.1	30.2	30.3	315
3	30.4	28.7	24.4	26.7	27.7	288
4-5. השפעה רבה	11.1	12.3	8.0	9.4	10.4	108
סה"כ	217	334	176	311	100.0	1,038
ממוצע	2.23	2.27	2.04	2.14	2.18	
סטיית תקן	1.00	1.02	1.01	1.04	1.02	

מובהקות ההבדל בין השיטות (ניתוח Anova): .086.

המצב שונה מבחינת היכולת להשפיע על הנעשה בקיבוץ והאפשרות לעצב הסדרים חברתיים התואמים את השקפת עולמו ואת סדר העדפותיו של הפרט. לוח מס' 11 מראה שאומנם בכל סוגי הקיבוץ המערכת הפוליטית הינה היררכית, אך מתברר שבקיבוצים השיתופיים שיעור גבוה יותר של טוענים להשפעה מסוימת עד רבה. בקיבוצים הדיפרנציאליים שיעור גדול יותר של המגדירים את השפעתם כנמוכה מאוד. אם כי ההבדלים בין סוגי הקיבוץ אינם מגיעים למובהקות סטטיסטית, נראה שהם משמעותיים בשל השוני בין השיטות מבחינת השפעת המוסדות על רווחת הפרט.

המבנה הריבוני לא שונה הרבה בין סוגי הקיבוץ אבל ההבדלים הופכים למשמעותיים לאור השוני בטיב היחסים בין החברים לממסד, כפי שאפשר לראות בלוח מס' 12.

לוח מס' 12: תפיסת המערכת הפוליטית, לפי השיטה הנהוגה (ממוצעים)

מובהקות ההבדל *	ממוצע כללי	רשת ביטחון	משולב	שיתופי + הפרטה	שיתופי	
.001	3.15	3.08	3.04	3.13	3.39	המוסדות מוכנים לעזור לכל חבר
.001	3.12	2.99	3.05	3.13	3.33	המוסדות דואגים לאינטרס כלל החברים
.000	2.96	2.95	2.79	2.86	3.27	אמון בבעלי תפקיד כלכלי
.004	2.86	2.84	2.75	2.80	3.09	אמון בבעלי תפקיד חברתי

* מובהקות ההבדל בין השיטות (ניתוח Anova)

אמנם ההבדלים בין המודלים מבחינת מבנה המערכת הריבונית אינם גדולים, אך הפורמליזציה שהייתה כרוכה בשינוי מערכת התגמולים הביאה לשינוי היחסים בין החברים לבין הממסד. מיסוד המערכת צימצמה למעשה את נגישות החברים (בעיקר החלשים) לבעלי התפקידים. כתוצאה מכך בולטים ההבדלים בין החברים ומצטמצם האמון בבעלי התפקידים.

השפעת השינוי על חלוקת התועלות מהחיים בקיבוץ

הלוחות הבאים מציגים את חלוקת התועלות מהחיים בקיבוץ, כפי שהיא נתפסת על ידי החברים במודלים השונים.

לוח מס' 13: תפיסת הפערים הקיימים בין החברים, לפי השיטה הנהוגה (באחוזים)

סה"כ N	אחוזים כללי	רשת ביטחון	משולב	שיתופי + הפרטה	שיתופי	
23	2.2	1.0	0.6	1.8	5.9	1. קטנים מאוד
118	11.2	6.1	6.7	10.9	22.6	2.
337	32.1	30.5	29.2	31.8	37.1	3.
352	33.5	35.7	40.4	35.0	22.6	4.
220	21.0	26.7	23.0	20.6	11.8	5. גדולים מאוד
1050	100.0	311	178	340	221	סה"כ
	3.59	3.81	3.78	3.61	3.11	ממוצע
	1.01	.93	.89	.98	1.07	סטיית תקן
מובהקות ההבדל בין השיטות (ניתוח Anova): .000.						

לוח מס' 13 מראה, כצפוי, כי ככל שהקיבוץ ביצע שינוי משמעותי יותר באורחות החיים, הפערים הכלכליים בין החברים נתפסים כגדולים יותר. הדבר בולט במיוחד בקצוות. גם בקיבוצים שלא ביצעו שינויים באופן חלוקת התגמולים, המשיבים מציינים פערים בין החברים, אך הם קטנים יחסית למודלים אחרים של קיבוצים. מעל רבע מהמשיבים מעריכים אותם כקטנים יחסית. הדבר תואם את תיאור תהליך ההתרבדות שהתרחש בקיבוצים במשך השנים, עוד לפני המשבר של שנות השמונים. בהקשר של השפעת השינויים, מתברר שכבר לשינויים הראשונים היו השלכות ריבודיות משמעותיות. המנגנונים העיקריים הגורמים להגדלת הפערים ברמת החיים הם: (1) ה"הפרטה" (העברת סעיפים מצריכה משותפת או באחריות ציבורית, לתקציב הפרט או המשפחה) צמצמה במידה רבה את ההסתמכות על עקרון "הצורך" משום שהיא חילקה את התקציב המיועד לתחום באופן ממוצע (גם למי שלא השתמש בו עד כאן) ואפשרה כך הצבר משאבים על-ידי המרה של מוצרי צריכה לכסף; (2) ניתן לגיטימציה למשאבים ממקורות חוץ בסידרי גודל שלא היו מוכרים, כגון האישור להחזיק רכב פרטי; (3) תשלום עבור

"שולי העבודה" (שעות נוספות, תורנויות וכד') אפשר יצירת פערים על בסיס כושר גופני או מקצועי (פוין, 1998).

לוח מס' 14: רמת החיים של המשפחה יחסית למשפחות האחרות, לפי השיטה הנהוגה (באחוזים)

שיתופי	שיתופי + הפרטה	משולב	רשת ביטחון	סה"כ %	סה"כ N	
2.3	4.1	3.9	2.9	3.3	35	1. יותר נמוכה
11.8	17.6	14.5	11.6	14.1	148	2.
75.6	65.6	65.9	66.6	68.0	715	3.
10.0	10.6	13.4	16.3	12.7	134	4.
2.1	2.1	2.2	2.3	0.5	19	5. יותר גבוהה
221	340	179	311	100.0	1,051	סך הכל
2.94	2.88	2.95	3.03	2.95		ממוצע
56.	72.	72.	69.	.68		סטיית תקן
מובהקות ההבדל בין השיטות (ניתוח Anova): .049.						

לוח מס' 14 מראה שבקיבוץ השיתופי שיעור החברים הרואים את רמת החיים של משפחתם כשווה למרבית המשפחות בקיבוצם, גבוה ב-10% מאשר ביתר הקיבוצים. אבל כל שינוי השפיע באופן שונה: הפרטת המזון גרמה לגידול בשיעור המגדירים את רמת החיים של משפחתם כנמוכה מזו של החברים האחרים; במודל המשולב עלו, הן שיעור החשים שרמת החיים של משפחתם נמוכה מזו של משפחות אחרות והן השיעור של אלה החשים שרמת החיים שלהם גבוהה יותר; בקיבוץ הדיפרנציאלי ירד מעט שיעור הטוענים לרמת חיים נמוכה וגדל במעט שיעור הרואים את רמת חייהם כגבוהה יותר.

מלוח מס' 15 עולה שהקיבוצים שאינם שיתופיים גדל שיעור המשיבים שקיבוצם הוא מקום גרוע לחיות בו וירד שיעור המשיבים המגדירים את קיבוצם כמקום טוב לחיות בו. בולטים במיוחד ההבדלים בין סוגי הקיבוץ בשיעור הרואים את קיבוצם כמקום טוב מאוד לחיות בו.

לוח מס' 15: הקיבוץ כמקום לחיות בו, לפי השיטה הנהוגה (באחוזים)

סה"כ N	סה"כ %	רשת ביטחון	משולב	שיתופי + הפרטה	שיתופי	
30	2.9	4.5	5.6	1.5	0.5	1. מקום גרוע
77	7.3	9.4	8.3	6.1	5.5	2.
344	32.7	35.2	35.0	33.3	26.4	3.
422	40.1	40.0	33.9	43.9	39.5	4.
179	17.0	11.0	17.2	15.2	28.2	5. מקום טוב מאוד
1052	100.0	310	180	342	229	סה"כ
	3.61	3.43	3.48	3.65	3.89	ממוצע
	0.94	0.96	1.05	0.86	0.89	סטיית תקן
מובהקות ההבדל בין השיטות (ניתוח Anova): .000.						

כחלק מהשינוי, היחסים בין החברים נעשו יותר ממוסדים, וצומצמו ההזדמנויות למפגשים בלתי אמצעים ביניהם. כתוצאה מכך קטנה "הרגשת הבית" ותחושת השייכות לקהילה (ראו לוח מס' 16).

לוח מס' 16: "הרגשת בית" בקיבוץ, לפי השיטה הנהוגה (באחוזים)

סה"כ N	סה"כ %	רשת ביטחון	משולב	שיתופי + הפרטה	שיתופי	
62	5.9	8.7	7.2	3.5	4.5	1. במידה מועטה
123	11.7	14.1	12.7	11.7	7.3	2.
211	20.0	19.9	20.4	22.7	15.5	3.
362	34.3	33.4	32.0	35.6	35.5	4.
297	28.2	23.8	27.6	26.5	37.3	5. במידה רבה
1055	100.0	311	181	343	220	סה"כ
	3.67	3.49	3.60	3.70	3.93	ממוצע
	1.17	1.24	1.21	1.09	1.10	סטיית תקן
מובהקות ההבדל בין השיטות (ניתוח Anova): .000.						

לוח מס' 17 מראה שככל שהקיבוץ ביצע שינוי עמוק יותר, הולך ופוחת שיעור המשיבים החשים שהממסד מוכן לעזור להם. זאת תוצאה מההירארכיזציה של המערכת אשר שינתה את היחסים בין החברים לממסד הקיבוצי (ראו לוח מס' 12),

לוח מס' 17: תחושה שהמוסדות דואגים לאינטרס הפרט, לפי השיטה הנהוגה (באחוזים)

ס"ה N	ס"ה %	רשת ביטחון	משולב	שיתופי + הפרטה	שיתופי	
113	10.7	15.8	9.4	9.5	6.8	1. במידה מועטה
249	23.7	27.3	23.2	24.3	18.0	2
365	34.7	30.9	40.3	34.6	35.6	3
275	26.1	21.9	24.3	26.6	32.9	4
50	4.8	4.2	2.8	5.0	6.8	5. במידה רבה
1052	100.0	311	181	338	222	סך הכל
	2.90	2.71	2.87	2.93	3.14	ממוצע
	1.05	1.10	97.	1.04	1.01	סטיית תקן
מובהקות ההבדל בין השיטות (ניתוח Anova): .000.						

לוח מס' 18: שביעות רצון מהחיים בקיבוץ, לפי השיטה הנהוגה (באחוזים)

ס"ה N	ס"ה %	רשת ביטחון	משולב	שיתופי + הפרטה	שיתופי	
57	5.4	6.7	6.1	4.7	4.1	1. מאוד לא מרוצה
145	13.7	15.7	14.4	13.4	10.9	2
352	33.4	31.7	37.2	36.4	27.7	3
397	37.6	38.1	32.2	36.7	42.7	4
104	9.9	7.7	10.0	8.7	14.5	5. מרוצה מאוד
1,055	100.0	312	180	343	220	סך הכל
	3.32	3.24	3.25	3.31	3.52	ממוצע
	1.00	1.03	1.02	0.97	1.00	סטיית תקן
מובהקות ההבדל בין השיטות (ניתוח Anova): .008.						

מנתוני לוח מס' 18 ניתן ללמוד ששביעות הרצון מהחיים בקיבוץ גבוהה ביותר בקיבוץ השיתופי שלא ביצע הפרטות משמעותיות, ויורדת ככל שהשינוי עמוק יותר. ממוצע שביעות הרצון בקיבוץ המשולב והקיבוץ הדיפרנציאלי דומה אך הפיזור שונה במידה מסוימת. בקיבוץ המשולב יש שיעור גבוה יותר של משיבים המרוצים במידה בינונית (3), לעומת המשיבים מהקיבוצים הדיפרנציאליים המרוצים במידה רבה יותר (4).

בסך הכל, בהשוואה בין המודלים השונים, הפערים הכלכליים בין החברים נתפסים כגדולים יותר ככל שבוצע שינוי משמעותי יותר. עם זאת, יש לשים לב לכך שבהיבטים הפחות "חומריים" (תפיסת הקיבוץ כמקום לחיות, הרגשת בית ושביעות רצון מהחיים בו, ממוצע התשובות בכל המודלים, גבוה מבינוני).

השפעת השיטה הנהוגה בקיבוץ, לעומת המיקום הריבודי של הפרט, על סיכויי בחיים

האם השינוי הצליח? התשובה החצי מבודחת – תלוי את מי שואלים – מצביעה על קיומם של מרוויחים ומפסידים מבחינת נגישותם לתועלות מהחיים בקיבוץ. ברור שבעלי ההשפעה נמצאים בצד המרוויחים, חסרי ההשפעה נמצאים בצד המפסידים, והמקובלים מבחינה חברתית, "מסתדרים" גם במצב החדש. מעבר להרחבת הפערים בין החברים מבחינת נגישותם לתועלות מחיי הקיבוץ, השאלה היא, מה תרומתו של כל מודל ליצירת תועלות אלה. באיזו מידה סיכויי בחיים של חבר קיבוץ נגזרים ממעמדו האישי ובאיזו מידה ממודל הקיבוץ שהוא חיי בו.

לבדיקת ההשפעה הנבדלת של ההשתייכות למודלים השונים של קיבוץ על התועלות שהפרט מפיק מבחירתו לחיות בקיבוץ, ביצענו סידרה של ניתוחי שונות. תמצית הלוחות של (Multiple classification analysis) מופיעה בלוח הבא. הנתונים בלוח מס' 19 מתייחסים להשפעות "הנקיות" של כל משתנה, כאשר השפעת הגורמים האחרים מנוטרלת. התוצאות מקבילות לאלה של ניתוח הרגרסיה, אך בשונה ממנה, אפשר לראות את תפיסת המשיבים את מצבם על-פי כל אופנות של המשתנה הבלתי תלוי. הממוצעים מבוססים על התפלגויות של התועלות השונות, כך שככל שהמספר קרוב ל-5 הערכת

המצב חיובית יותר, 3 מייצג רמת ביניים ופחות מ-3 מייצג הערכה שלילית של מרכיב בטיב החיים, פרט למקרה של השוואת רמת החיים של המשפחה, בו הערך 3 מציין רמה

לוח מס' 19: ניתוח שונות (Multiple classification analysis) של היבטים שונים של הערכת החיים בקיבוץ, לפי השיטה הנהוגה, השפעה ומעמד הפרט (ממוצעים*)

שביעות רצון	מוסדות דואגים לפרט	הרגשת בית	מקום טוב לחיות	רמת חיים יחסית	גודל פער	
3.32	2.90	3.67	3.61	2.95	3.59	ממוצע כללי
3.53	3.15	3.93	3.88	2.93	3.12	שיתופי
3.27	2.90	3.65	3.61	2.87	3.63	שיתופי + הפרטה
3.30	2.90	3.66	3.53	2.96	3.75	משולב
3.25	2.73	3.49	3.44	3.04	3.80	רשת ביטחון
2.91	2.60	2.96	3.27	2.73	3.68	1. שולי
3.22	2.80	3.66	3.48	2.93	3.67	2
3.32	2.88	3.66	3.60	2.96	3.57	3
3.47	3.03	3.88	3.75	2.99	3.54	4
3.67	3.33	4.05	3.82	3.16	3.73	5. מרכזי
2.96	2.50	3.18	3.28	2.81	3.83	1. מועטה
3.37	2.90	3.76	3.61	2.98	3.65	2
3.54	3.19	3.97	3.81	3.03	3.42	3
3.74	3.28	4.01	3.97	3.07	3.11	4
3.72	3.64	4.14	4.14	3.08	3.46	5. רבה
.155	167.	.205	.165	.055	126.	R Sqr.
.106	138.	.133	.166	.105	265.	השיטה הנהוגה (Beta)
.162	136.	.213	.147	.115	156.	מעמד הפרט (Beta)
.269	291.	292.	.263	.143	250.	השפעת הפרט (Beta)

* כאשר השפעת הגורמים האחרים מנוטרלת

דומה למרבית המשפחות. בתפיסת גודל הפערים הקיימים בין חברי הקיבוץ, הסולם הוא הפוך: ככל שמעמד החבר הוא גבוה יותר וככל שהקיבוץ שיתופי יותר, הפערים נראים מצומצמים יותר. בחלק התחתון של הלוח אפשר להשוות בחלק של השונות המוסברת על-ידי כל אחד משלושת הגורמים, ובהשפעה יחסית של כל גורם, בכל תחום.

ההשוואה בין המודלים השונים מראה שמרבית החברים בקיבוץ השיתופי רואים את הקיבוץ כמקום טוב לחיות בו, חשים שייכות לקהילה, חושבים שהמוסדות דואגים להם והם שבעי רצון מהחיים בקיבוץ. ההערכה יורדת ככל שהקיבוץ ביצע שינוי משמעותי יותר, אך פרט לכך שהירידה החדה יותר מתרחשת בעקבות ההפרטות, הדפוס אינו זהה בכל התחומים. בהערכת הקיבוץ כמקום טוב לחיות בו, הציון יורד באופן הדרגתי עד לקיבוץ הדיפרנציאלי. לגבי הרגשת בית ותפיסה שהמוסדות מתחשבים בצורכיהם של המשפחה והפרט, קיים דימיון בין קיבוץ השיתופי שביצע הפרטות משמעותיות לבין הקיבוץ המשולב, אך עדיין הרמה נמוכה יותר בקיבוץ הדיפרנציאלי. מלבד רמה גבוהה יותר בקיבוץ השיתופי, אין הבדלים משמעותיים במידת שביעות הרצון מהחיים בקיבוץ בין יתר השיטות הנהוגות.

יש לציין את השפעתם המצומצמת של כל הגורמים שנבדקו (כולל השפעת הפרט) על רמת החיים היחסית של המשפחה. נראה שזו תלויה בגורמים חיצוניים למערכת הקיבוצית, כגון מקורות חוץ, מקום העבודה של הפרט, תפקידו והתנאים הנלווים (רכב וכד'). אפשר להניח שההבדל בין תפיסת רמת החיים לבין איכות החיים נובע מהבחנה בין סיפוק צרכי יומיום לבין סיפוק צרכים אחרים (תרבות, חברה, חינוך וכד'). יחד עם זאת, המשיבים טוענים שקיימים פערים כלכליים גדולים בין החברים. חשוב לציין כי זהו התחום היחיד בו ההשפעה היחסית של השיטה הנהוגה בקיבוץ גבוהה יותר מההשפעה היחסית של הכוח של הפרטים להשפיע על המתרחש בקיבוץ.

סיכום

אפשר לתאר את ההתפתחות ההיסטורית של הקיבוץ כתהליך של התרבות בחברה שוויונית. תחילתו של התהליך במצב של העדר כמעט מוחלט של בסיסי ריבוד

אובייקטיביים ובהמשך, תקופה ארוכה של צבירת יתרונות והצטברות של חסרונות אצל קבוצות שונות של חברים. שנים רבות התקיימו, זו לצד זו - לא תמיד בשלום - אידיאולוגיה ואמונות שוויוניות עם מציאות של מערכת ריבודית, ברורה למדי, בקרב חברי הקיבוץ. נראה שיחסים בין-אישיים בלתי פורמאליים ודחיית סמלי סטטוס ישירים - אפילו שימוש טקסי בסמלי סטטוס הפוכים כגון השתתפות בתורנויות וגיוסים - עזרו לקיים את האיזון העדין בין ההפכים.

למרות השינויים הגדולים שהתרחשו במשך השנים, הן בתשתית החברתית והכלכלית והן בערכים המקובלים, ההסדרים המוסדיים של הקיבוץ השתנו מעט מאד עד פרוץ המשבר של אמצע שנות השמונים. המשבר הכלכלי - בשל צמצום המשאבים העומדים לרשות המערכת - חשף ניגודים חבויים בין חלקים שונים של האוכלוסייה אשר הצטברו במשך השנים. המשבר גם חשף וחיידד תפיסות ורצונות שהיו עצורים או חסומים עד אז. שינוי נסיבות, ובמיוחד משברים, מהווים לעתים גם הזדמנות לשפר את מעמדם של מגזרים שכוחם עלה במהלך השנים, ואלה מערערים על ההסדרים החברתיים הקיימים. השינויים שבוצעו בשנים האחרונות באורחות החיים הפרו את מערך האיזונים הקיימים ונתנו לגיטימציה להגדלת הפערים בצורה משמעותית ומיסודם

הכלים המקובלים למדידת הריבוד בחברה אינם מתאימים במקרה של הקיבוץ, ויישומם לקיבוץ בעייתי. הצירוף של בעלות קולקטיבית על הנכסים והתבססות על החלטות ציבוריות הקובעות את הקצאת התגמולים, עושה את המערכת הריבודית בקיבוץ לנזילה (fluid) וגמישה מאוד, כי היא מתבססת בעיקר על הון חברתי (רשתות חברתיות של מחויבויות בין-אישיות). למרות גמישותה והישענותה על מגוון של בסיסי כוח, מדובר במערכת שמרבית חבריה מודעים למיקומם במידרג. במחקר זה מצאנו שהריבוד מתבסס על שני צירים: (א) השפעה של הפרט על הנעשה בקיבוץ (ב) מקובלותו בציבור. ההשפעה מתבטאת במעורבות בהליכי קביעת איפיוני מסגרות החיים בקיבוץ, ואילו "המקובלות" מקלה על החיים בתוך המסגרות שנקבעו על-ידי בעלי ההשפעה. הצירוף של יכולת השפעה ומידת המקובלות בחברה קובע את מיקומו של החבר במערכת הריבודית. ההגדרה העצמית של החבר את מיקומו הריבוי מבוססת על שיקול תוצאותיו במערכת החליפין השלמה בקיבוץ. הדימוי של הפרט לגבי מקובלותו

בחברה ומידת השפעתו על הנעשה בקהילה משקפים את התנסויותיו בפעילות ציבורית מחד, ואת איכות מגעיו עם מוסדות הקיבוץ, עם ספקי השירותים ועם החברים האחרים, מאידך. בכל ההיבטים שנבדקו מתברר שלתפיסת מיקומו של הפרט במערכת הפוליטית ומידת מקובלותו בחברה (מעמד חברתי) השפעה רבה על הערכתו את טיב החיים בקיבוץ. ההבדלים בין הרמות השונות, בכל גורם, אינם גדולים מאוד אך בולטים הפערים בין הקצוות. ניתן להצביע על רמה נמוכה במיוחד של תפיסת טיב החיים בקיבוץ בקרב אלה המגדירים את השפעתם כמצומצמת ואת מעמדם בקהילה כשולי. בסך הכל, ככל שהשינוי משמעותי יותר, הפערים הכלכליים בין החברים נתפסים כגדולים יותר, המוסדות נענים פחות לצורכי הפרט ומשפחתו, הקיבוץ נראה כמקום פחות טוב לחיות בו, הרגשת בית פוחתת ושביעות הרצון הכללית יורדת. אפשר להצביע על שני גורמים עיקריים לתפיסה של ירידה באיכות החיים בקיבוץ עם ביצוע השינויים: (א) שיעור "המפסידים" גדול יותר משיעור "המרוויחים" מהשינוי, אם כי מרבית החברים "מסתדרים" באורחות החיים החדשים; (ב) השינויים מצמצמים את החלק הציבורי והמשותף בקהילה הקיבוצית, וכך גורמים לצמצום הסולידריות והלכידות של החברה, גם זה בגדר "הפסד".

לעומת החברה הכללית, ייחודה של המערכת החברתית בקיבוץ הייתה בכך שבה השוויון היה ממוסד ולא הפערים החברתיים. התהליך לא היה זהה בכל הקיבוצים. קיימים פרופילים שונים של קיבוצים במבנה הסמכות, בהשתתפות החברים בפעילות הפוליטית ובליכודות החברתית. כל אלה, בצרוף התנהגות האליטות, משפיעים על אופי השינוי הנבחר בכל קיבוץ. השינוי שמתקבל נובע מקונסטלציות שונות של כמות וסוג המשאבים שבשליטת הפרטים והקבוצות השונות. ככל שהשינוי עמוק יותר הפערים בין חברי הקיבוץ גדולים יותר, אבל ההבדל איננו כמותי בלבד. בעבר, הקיבוץ (השיתופי) סיפק את צורכיהם של כל החברים ברמה מסוימת שווה לכולם. בעלי זכויות היתר קיבלו הטבות מיוחדות שאחרים לא זכו להן. להם היה קצת יותר, אבל לכל השאר לא חסר. בקיבוץ הדיפרנציאלי קיימת אפשרות שבעיות קיומיות יקבלו רק פתרון מינימלי. זהו ההבדל המהותי בין "ביטחון" (ערבות הדדית מלאה) לבין "רשת ביטחון". השינויים נותנים לגיטימציה ליתרונות שנצברו במרוצת השנים אצל קבוצות שונות של חברים. המערכת

הריבודית שהתהוותה באופן בלתי פורמאלי – בניגוד לעקרונות הליבה של הקיבוץ – מתמסדת.

השינויים האחרונים מהווים מהפכה באורחות החיים של הקיבוץ, אולם מהפכה זו שונה מהתיאור המקובל של מהפכות חברתיות. מהפכה חברתית, במשמעותה הכוללת, מורכבת משני יסודות: שינוי בבסיס הכוח ובניית מערכת תגמולים חדשה בחברה (Katz, 1983). השינויים בחברה הקיבוצית יצרו מערכת תגמולים חדשה, אך לא הפכו את בסיס הכוח. נהפוך הוא, חוקרי המשבר הנוכחי מגדירים את השינויים המתרחשים בתנועה הקיבוצית כ"מהפכה שצמחה מלמעלה". נמצא שחברים מן המעמד הגבוה נוטים יותר מבני קבוצות אחרות ליזום ולתמוך ברוב השינויים (בן-רפאל וגייסט, 1993). מחקרים נוספים מצביעים על הרובד הגבוה בקיבוץ כסוכני השינוי העיקריים (פווין, 1996, 2003; טופל, 2005). זהות מובילי השינוי וטיב השינויים הארגוניים שבוצעו בקיבוצים רבים, מצביעים דווקא על התחזקות המעמד העליון וגידול ברווחתו.

אפשר לומר שהמהפכה הריבודית בקיבוץ התרחשה בשני שלבים: (א) שינוי באופי הניהול, (ב) שינוי במערכת התגמולים. **החצי השלטוני** (הפוליטי) של המהפכה בקיבוץ התרחש מזמן, בלי תאריך, לאט, בהדרגה ובשקט. לעומת זאת, ההסדרים הקיבוציים החוקיים – המותנים ברוב מיוחס לשינוי תקנון הקיבוץ – חסמו שינוי משמעותי בחלוקת התגמולים. המשבר הכלכלי איפשר למובילי השינוי להתגבר על מחסומים אלה וגרם לחצי השני של המהפכה - **שינוי במערכת התגמולים** - לצאת מן הכוח אל הפועל. שינויים נוספים שנמצאים על הפרק, בחלקם מתבצעים, של שיוך נכסי הקיבוץ (המשותפים) לפרט, מעלים את שאלה, האם זאת המהפכה או רק קפיצת מדרגה?

מקורות

- בן-רפאל, אליעזר (1974): "האוטופיה והקונפליקטים שלה - היבטים תיאורטיים של תהליכי ריבוד בקיבוץ". מגמות, כרך כ', מס' 3, 211-224.
- בן-רפאל, אליעזר (1986): קדמה כנגד שוויון: ריבוד ושינוי בקיבוץ. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- בן-רפאל, אליעזר ועידית גייסט (1993): תפיסות של שינוי בקיבוץ. רמת אפעל: יד טבנקין.
- גץ, שלמה (2007): "התפתחות השינויים בקיבוץ". ב: פווין, אברהם (עורך), התנועה הקיבוצית: מידע ומספרים. רמת אפעל: יד טבנקין.
- דרך, איתמר (1970): "סקר על התפתחות המבנה הארגוני בקיבוץ ותיק". הדים, 92, 154-167.
- הלמן, אמיר (1985): "המנהל ניהל - וינהל בקיבוץ". יחד, 10-11.
- הלמן, אמיר (1987): "התפתחותם של 'מנהלים מקצועיים' בקיבוץ". רבעון לכלכלה, 131, 1031-1038.
- טופל, מנחם (2005): המנהלים החדשים - הקיבוץ על דרך אחרת. מכון בן גוריון ויד טבנקין.
- טלמון-גרבר, יונינה (1970): יחיד וחברה בקיבוץ - מחקרים סוציולוגיים. ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס.
- פווין, אברהם (1997): השינויים במבנה הארגוני של הקיבוץ. אוניברסיטת חיפה - המכון לחקר הקיבוץ.
- פווין, אברהם (1998): שינויים על כף המאזניים - הערכת תוצאות לאחר התנסות. רמת אפעל: יד טבנקין.
- פווין, אברהם (2000): "ערכי הפרט ועמדות כלפי שינוי". (לא פורסם).
- פווין, אברהם (2002): מניהול עצמי לבירוקרטיה נבחרת - לאן נעלמה הדמוקרטיה הקיבוצית? אוניברסיטת חיפה - המכון לחקר הקיבוץ.
- פווין, אברהם (2003): הקיבוץ הדיפרנציאלי בעיני חבריו. אוניברסיטת חיפה - המכון לחקר הקיבוץ.
- פווין, אברהם (2007): חוסן הקהילה - הון חברתי בקיבוצים. רמת אפעל: יד טבנקין.

שפר, יוסף (1977): מבוא לסוציולוגיה של הקיבוץ. הוצאת המדרשה החקלאית ע"ש רופין.

- Baumgartner, T., Buckley, W., Burns, T. and Schuster, P. (1976): "Meta-power and the structuring of social hierarchies". In Burns, T.R. and W. Buckley (Eds.): Power and Control: Social Structures and their Transformation. London: Sage.
- Bourdieu, P. (1986): The forms of capital. In J.G. Richardson (ed.), Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education. New York: Greenwood Press.
- Bradach, J.L. and Eccles, R.G. (1989): "Price, authority, and trust: From ideal types to plural forms". Annual Review of Sociology, 15, 97-118.
- Burns, T.R. (1977): Unequal exchange and uneven development in social life: Continuities in a structural theory of social exchange. Acta Sociologica, 20, 217-245.
- Burt, R. S. (1981): Studing status/role-sets as ersatz network positions in mass surveys". Sociological Methods and Research, 9, 3, 313-337.
- Coleman, J.S. (1988): "Social capital in the creation of human capital". American Journal of Sociology, 94 (suplement, S95-S120).
- Coleman, J.S. (1990): Foundations of Social Theory. Cambridge, Mass. and London: Harvard University Press.
- Dahrendorf, Ralf. (1979): Life Chances - Approaches to Social and Political Theory. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Etzioni-Halevy, E. (1983): Bureaucracy and democracy: A political dilemma. London, Boston, Melbourne and Henley: Routledge and Kegan Paul.
- Giddens, A. (1981): The Class Structure of the Advanced Societies. London: Hutchinson.

- Heller, C.S. (Ed.) (1969): Structured Social Inequality. London, Macmillan.
- Horvat, B. (1991): "Social ownership". In Russell, R. and V. Rus (eds.), International Handbook of Participation in Organizations. Oxford: Oxford Univ. Press.
- Katz, D. (1983): "Factors affecting social change: A socio-psychological interpretation". Journal of Social Issues, 39 (4): 25-44.
- Lane, Jan-Erik (1986): Public policy or markets? - The demarcation problem. In: Lane, Jan-Erik (ed.): State and Market - The politics of the Public and the Private. London: Sage Pub.
- Lin (1999): "Social networks and status attainment". Annual Review of Sociology, 25, 467-87.
- McMillan, W. D. and M. D. Chavis (1986): "Sense of Community: a definition and theory". Journal of Community Psychology, 14, 6-22.
- Putnam, R.D. (1993): Making Democracy Work. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Rosenfeld, Eva (1951): Social Stratification in a Classless Society, American Sociological Review, 16, 766-774.
- Rosner, M. and S. Shur (1984): Structural Equality - The case of the Kibbutz. Revue Internationale de Sociologie, 20, 150-180.
- Russell, R. (1984): "Ussing ownership to control: Making workers owners in the contemporary United States:.. Politics and Society, 13, 253-294.
- Stone, Debora A. (1989): "Causal stories and the formation of policy agendas". Political Science Quarterly, 104, 2, 241-294.
- Stryjan, Y. (1989): Impossible Organizations: Self-Management and Organizational Reproduction. New York: Greenwood Press.
- Weber, Max (1970): Economy and Society.
- Whyte, W.F. and Blasi, J.R. (1982): Worker ownership, participation and control: Toward a theoretical model. Policy Sciences, 14 (2, 137-163.